

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'खै खै' निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्यको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषय स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँपत्रको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि रहेको छ ।

१.३ विषय परिचय

केशवराज पिँडालीको जन्म वि.सं. १९७७ साल माघ १९ गते शुक्ल पक्षको त्रयोदशी तिथि, शुक्रवारका दिन काठमाडौँको क्षेत्रपाटी टोलको आफ्नो पैतृक घरमा भएको थियो । यिनका पिताको नाम कृष्णराज लामिछाने र माताको नाम युगमञ्जरी थियो । केशवराज पिँडालीले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । उनका हालसम्म निबन्ध सङ्ग्रह र उपन्यासमात्र पुस्तकाकार कृतिका रूपमा पाठकसामु आएका छन् । पिँडालीले हालसम्म खै खै (२०१७), फेरि उल्टै मिल्यो (२०३२), व्यङ्ग्य व्यङ्ग्य (२०४५) गरी तीनवटा निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् जसमध्ये 'खै खै' (२०१७) प्रथम निबन्ध सङ्ग्रह हो । यस निबन्ध सङ्ग्रहमा जम्मा २० वटा निबन्ध समावेश गरिएको छ । वि.सं. १९९३ सालको शारदामा 'गुण्टे र चरी' शीर्षकको कथाको प्रकाशनसँगै साहित्यमा प्रवेश गरेका पिँडालीका हालसम्म प्रशस्तमात्रामा पुस्तकार कृतिहरू प्रकाशन भइसकेका छन् । खै खै (२०१७), 'फेरि उल्टै मिल्यो' (२०३२) र 'व्यङ्ग्य व्यङ्ग्य' (२०४५) जस्ता तीनवटा निबन्धहरू प्रकाशन गरेका चर्चित निबन्धकार पिँडालीको उत्कृष्ट निबन्ध 'खै खै' (२०१७) नामक निबन्धको कृतिपरक अध्ययन हालसम्म हुन सकेको छैन ।

१.४ समस्याकथन

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकार र उपन्यासकारका रूपमा परिचित केशवराज पिँडाली बहुमुखी प्रतिभावान् साहित्यकार हुन् । नेपाली साहित्यका विविध

विधामा कलम चलाएका पिँडाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकार तथा सामाजिक ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा प्रसिद्धि कमाएका साहित्यकार हुन् । तीनवटा निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशन गरेका चर्चित निबन्धकार पिँडालीको उत्कृष्ट 'खै खै' (२०१७) निबन्धको कृतिपरक अध्ययन हालसम्म हुन सकेको छैन । यही समस्यासँग सम्बन्धित निम्न समस्याहरूको समाधानमा प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ :

१. केशवराज पिँडालीको जीवनी के कस्तो छ ?
२. निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप र नेपाली निबन्धको विकासक्रम के कस्तो रहेको छ ?
३. 'खै खै' निबन्धसङ्ग्रहभित्रका निबन्धहरू कृतिपरक विश्लेषणका दृष्टिबाट के कस्ता छन् ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

नेपाली निबन्धको फाँटमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेका निबन्धकार केशवराज पिँडालीको सङ्क्षिप्त जीवनी, साहित्यिक पृष्ठभूमिका साथै 'खै खै' निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक विवेचना' गरी यस सङ्ग्रहभित्रका निबन्धमा रहेका वैशिष्ट्य पहिल्याउनु यस शोधकार्यको उद्देश्य हो । प्रस्तुत शोधकार्यका निम्न उद्देश्य रहेका छन् :

१. केशवराज पिँडालीको जीवनीको निरूपण गर्नु ।
२. निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप र नेपाली निबन्धको विकासक्रम पहिल्याउनु ।
३. 'खै खै' निबन्धसङ्ग्रहभित्रका निबन्धहरूको कृतिपरक अध्ययन गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यमा निबन्धकार तथा उपन्यासकारका रूपमा परिचित पिँडालीका बारेमा विभिन्न विद्वान्, अध्येता तथा लेखकहरूले विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तक तथा लेखहरूमा अध्ययन, समीक्षा र टिप्पणी गरे तापनि पिँडालीको पहिलो निबन्ध 'खै खै' (२०१७) को कृतिपरक अध्ययन हालसम्म हुनसकेको छैन । यहाँ निबन्धकार पिँडालीका बारेमा पूर्ववर्ती अध्येताहरूले गरेका अध्ययनलाई पूर्वकार्यका रूपमा लिइनेछ र यस्ता पूर्व अध्ययनलाई कालक्रमिक रूपमा निम्नानुसार राखिएको छ :

भुवनहरि कोइरालाले आफ्नो स्नातकोत्तर शोधपत्र “साहित्यकार केशवराज पिँडालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” (२०३८) मा “पिँडालीका उपन्यासमा समसामयिक गतिविधि अनुरूप कथावस्तु, पात्र, सम्वादलाई उचित रूपले समावेश गरी बढी लोकप्रियता हासिल गर्ने आकाङ्क्षा राख्ने” उपन्यासकारका रूपमा मानेका छन् ।

अच्युतरमण अधिकारीले उन्नयन (अङ्क ६, २०४८) पत्रिकाको श्री केशवराज पिँडाली’ शीर्षक लेखमा “इतिहासभित्रका उच्चवर्ग, तिनीहरूको खोक्रो आडरम्बरीपन र यथार्थलाई सफलतासाथ सुगठित र कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने उपन्यासकारका रूपमा मानिन्छ” भनेका छन् । हेमचन्द्र नेपालले उन्नयन (अङ्क १३, २०५०, कात्तिक-चैत्र) पत्रिकाको “एउटा कठिन सङ्घर्षको सफल अन्त्य बाँच्ने एउटा जिन्दगी” नामक लेखमा ‘स्वदेशप्रतिको अनुराग, विदेशी संस्कृतिप्रतिको वितृष्णा, सामाजिक समस्याको प्रस्तुति, स्वावलम्बीपनको अभिव्यक्ति, स्वतन्त्रता र जातीय विचारको स्वच्छन्द-चिन्तन, आधुनिक औपन्यासिकताको पूर्णता, राष्ट्रिय संस्कृतिको उद्बोधन जस्ता विषय सरल र सरस पाराले प्रस्तुत गर्ने सफल उपन्यासकारका रूपमा पिँडालीलाई मान्न सकिन्छ” भनेका छन् ।

शान्ता शाक्यले उन्नयन (अङ्क १३, २०५०- कात्तिक-चैत्र) पत्रिकाको बाँच्ने एउटा जिन्दगी’ को समीक्षा शीर्षकको आफ्नो लेखमा “समय र ऐतिहासिक घटनाबाट प्रभावित भएर एउटा सोभ्रो र टुहुरो, इमान्दार सच्चरित्रवान् व्यक्तिको जीवनमा आएका उकाली ओरालीलाई समायोजन गरी उहिलेको र अहिलेको नेपाली समाजको परिवर्तित मानसिकतालाई उपन्यासमा छर्लङ्ग पार्ने उपन्यासकार हुन् पिँडाली” भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

मुकुन्दशरण उपाध्यायले उन्नयन (अङ्क १३, २०५० कात्तिक-चैत्र) पत्रिकाको ‘केशवराज पिँडाली : एक स्पष्टवादी लेखक’ नामक शीर्षकमा “केशवराज पिँडाली नेपाली साहित्यको एक स्पष्टवादी तथा निर्भीक लेखक हुन्” भनेका छन् ।

उपर्युल्लिखित विभिन्न समालोचकहरूले पिँडालीका बारेमा सफल, उत्कृष्ट, सामाजिक निबन्धका रूपमा परिभाषित गरे तापनि केशवराज पिँडालीको पहिलो निबन्ध “खै खै” (२०१७) निबन्धको कृतिपरक अध्ययन भएको छैन र यही निबन्धको अध्ययन र

विश्लेषण अत्यावश्यक भएकोले प्रस्तुत शोधपत्रमा पिँडालीको “खै खै” निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ शोधपत्रको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

केशवराज पिँडालीद्वारा लिखित ‘खै खै’ निबन्धसङ्ग्रहका बारेमा बेलाबखत केही समीक्षकहरूद्वारा चर्चा-परिचर्चा गरिएको छ तर यसका बारेमा विभिन्न कोणबाट व्यापक र विस्तृत व्याख्या-विवेचना गरी यस सङ्ग्रहका कृतिगत वैशिष्ट्य औल्याउने काम भएको छैन । प्रस्तुत शोधपत्रमा विभिन्न सान्दर्भिक कोणहरूबाट यस कृतिको कृतिपरक विवेचना गर्ने काम गरिएको हुँदा प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण छ ।

१.८ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र कृतिपरक विवेचनामा आधारित रहेको छ । यस शोधपत्रमा केशवराज पिँडालीद्वारा लिखित ‘खै खै’ निबन्धसङ्ग्रहको कृतिपरक विवेचना गरिएको छ । यस सङ्ग्रहबाहेकका पिँडालीका अन्य निबन्धकृतितर्फ यो अध्ययन विस्तारित छैन । निबन्धका आधारभूत तत्वहरू विषयवस्तु, उद्देश्य/विचार/जीवनदर्शन र प्रस्तुतिका आधारमा यस निबन्धसङ्ग्रहभित्रको २० वटा निबन्धको कृतिपरक अध्ययन गर्नुलाई प्रस्तुत शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा बनाइएको छ । निबन्धभित्र पाइने सामाजिक, देशभक्ति, सौन्दर्य, प्रकृति, साहित्य जस्ता विविध कुराहरूलाई छुट्टाछुट्टै शीर्षक नदिई निबन्धका आधारभूत तत्वभित्र समाहित गरेर अध्ययन विश्लेषण गर्नुलाई यसको सीमाक्षेत्र बनाइएको छ । यसका साथै निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप निर्धारण, निबन्धकारको सङ्क्षिप्त जीवनी र ‘खै खै’ निबन्ध सङ्ग्रहका केन्द्रीयतामा पिँडालीका निबन्धगत प्रवृत्तिको सङ्क्षिप्त चिनारी गराउनुलाई समेत यस शोधपत्रको सीमाभित्र समेटिएको छ ।

१.९ शोधकार्यको विधि

प्रस्तुत शोधपत्र कृतिपरक अध्ययनसँग सम्बन्धित भएकाले यो शोधपत्र तयार गर्ने समयमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई अपनाई सम्बन्धित विषयका पाठ्यपुस्तक र

पत्रपत्रिकाहरूको अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरी विभिन्न कोणबाट 'खै खै' निबन्धसङ्ग्रहको कृतिपरक विवेचना गरिएको छ ।

१.१०. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित र सुगठित रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि जम्मा पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यसक्रममा आवश्यकताअनुरूप मूल शीर्षकलाई विभिन्न उपशीर्षकहरू तथा उप-उपशीर्षकमा समेत राखेर शोधपत्रको तयार पारिएको छ । शोधपत्रमा प्रस्तुत गरिने परिच्छेद विभाजनका शीर्षकहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

१. पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय
२. दोस्रो परिच्छेद : 'खै खै' निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धकारको सङ्क्षिप्त जीवनी
३. तेस्रो परिच्छेद : निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप र नेपाली निबन्धको विकास
४. चौथो परिच्छेद : 'खै खै' निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक विवेचना
५. पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार

शोधपत्रको अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका क्रममा उपयोग गरिएका विभिन्न पुस्तकहरू र पत्रपत्रिकाहरूको सूची राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

‘खै खै’ निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धकारको सङ्क्षिप्त जीवनी

२.१ केशवराज पिँडालीको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१.१ जन्म र पारिवारिक स्थिति

केशवराज पिँडालीको जन्म वि.सं. १९७७ साल माघ १९ गते शुक्ल पक्षको त्रयोदशी तिथि, शुक्रवारका दिन काठमाडौँको क्षेत्रपाटी टोलको आफ्नो पैतृक घरमा भएको थियो ।^१ यिनका पिताको नाम कृष्णराज लामिछाने र माताको नाम युगमञ्जरी थियो ।^२ धादिङ जिल्लाको गजुरी पिण्डा गाउँ उनको पैतृक थलो भएकाले उनले आफ्नो नाम पछाडि पिँडाली उपनाम प्रयोग गरे; पछि यही पिँडाली उपनामबाट नै उनी नेपाली साहित्यमा प्रसिद्ध हुन पुगे ।^३ पिँडाली सम्पन्न परिवारका सदस्य भएकाले उनको बाल्यकाल सुखसयलका साथ बितेको देखिन्छ । बाबुका एक मात्र सन्तान भएकाले केशवराज पिँडालीका बाबु कृष्णराजले प्रशस्त अध्ययन गर्ने अवसर पाएका थिए । संस्कृत, हिन्दी, नेपाली र अङ्ग्रेजीको शिक्षा दीक्षा पाएका कृष्णराज दरवार हाइस्कूलका अङ्ग्रेजी शिक्षक, बजार अड्डाका हाकिम हुनाका साथै पछि ठाकुरराम स्कुल वीरगन्जका संस्थापक सदस्यसमेत भएका थिए ।^४ सम्पन्न बाजेका जेठा नाति र शिक्षित बाबुका जेठा छोरा भएकाले केशवराज पिँडालीले त्यस बेलाको प्रसिद्ध दरवार हाइस्कूलमा सात आठ वर्षको उमेरमै पढ्न पाएका थिए ।^५ केशवराज पिँडालीको विहे अठार वर्षको उमेरमा काठमाडौँ केलटोल असनका हेरम्बप्रसाद प्याकुरेलकी छोरी राज शर्मासँग भएको थियो ।^६ राज शर्मासँगको पारिवारिक जीवनमा उनका दुई छोरा र एक छोरी जन्मेका छन् । उनको जेठो छोरा कुमुदराज (लामिछाने) शर्मा हुन् भने कान्छा छोरा अनुपराज शर्मा ‘लामिछाने’ हुन् ।

^१ भुवनहरि सिग्देल, साहित्यकार केशवराज पिँडालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन (अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०३८), पृ. १ ।

^२ ऐजन ।

^३ ऐजन ।

^४ ऐजन ।

^५ ऐजन, पृ. ५ ।

^६ ऐजन, पृ. २ ।

उनको छोरीको नाम कुन्दन शर्मा हो ।^७ केशवराज पिँडालीको मृत्यु भने वि.सं. २०५५ जेष्ठ २६ गते काठमाडौँमा भयो ।

२.१.२ शिक्षादीक्षा

काठमाडौँ जस्तो सबै सुविधाप्राप्त स्थलमा जन्मेका पिँडालीले त्यस बेलाको एक मात्र प्रसिद्ध दरबार हाइस्कूलमा पढ्न पाएका थिए ।^८ राणाहरूका सन्तान मात्र पढ्ने स्कूलमा पढेका पिँडाली कक्षामा चतुर र अध्ययनशील छात्र थिए । पिँडालीको चतुर र अध्ययनशील व्यक्तित्वलाई देखेर मामा दुर्गानाथ चालिसेले आफ्नै साथमा राखेर पढाउने इच्छाले आफूसँगै भारतको सागर भन्ने ठाउँमा लगेका थिए ।^९ चार पाँच वर्ष सागरमा बिताएर पिँडाली काठमाडौँ फर्केर फेरि दरबार हाइ स्कूलमै पढ्न थाले । स्कूले शिक्षा दरबार स्कूलबाट पूरा गरेका पिँडालीले कलेजको दैलोसम्म पनि पुग्न पाएनन् ।

उनको औपचारिक अध्ययन यतिमै टुङ्गिए पनि स्वाध्ययनले निरन्तरता पाइरह्यो । आफ्नै अध्ययनशायबाट अङ्ग्रेजी, हिन्दी, बङ्गाली, उडिसा र नेवारी भाषामा यिनले राम्रो ज्ञान हासिल गरे ।^{१०} नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा पिँडालीको आगमन १९९६बाट भएको थियो । 'कविता' लेखेर नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका पिँडालीको तत्कालै कथा पनि प्रकाशित भएको थियो ।

२.१.३ पैसा

पिँडालीका बाजेको सम्पत्ति काठमाडौँ र धादिङ गजुरी पिँण्डामा प्रशस्त थियो । पिँडालीका बाबु पनि आफ्ना बाबुका एउटै मात्र छोरा भएकाले पारिवारिक सम्पत्तिमा अंशबन्डा गर्न नपरेको देखिन्छ । पिँडालीका पिता कृष्णराज लामिछानेका तीन भाइ छोरा मध्ये केशवराज (लामिछाने) पिँडाली जेठा छोरा हुन् ।^{११} पिँडालीले वि.सं. १९९२ सालमा टेलिफोन विभागका अप्रेटर भएर सरकारी जागीर सुरु गरेका थिए । सात आठ वर्षसम्म टेलिफोन विभागमा काम गरेका पिँडालीले पछि नेपाल सरकारको वन सल्लाहकार स्मिथराज

^७ ऐजन, पृ. ४ ।

^८ ऐजन पृ. ३ ।

^९ केशवराज पिँडाली, "आफ्नो बारेमा आफैँ बक्नुपर्दा" उन्नयन (वर्ष १३, अङ्क १३, कार्तिक-चैत्र, २०४५, पृ. ४ ।

^{१०} भूवनहरि सिग्देल, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

^{११} ऐजन, पृ. ४ ।

भन्ने अङ्ग्रेजको 'कन्फिडेन्सन क्लर्क' भएर काम गरे ।^{१२} यसपछि वि.सं. २००२ देखि २००८ सम्म भारतको उडिसा रैराखोर स्टेटकी महारानीको निजी सचिव भएर बिताए । सबै कार्यहरूलाई त्यागेर २००८ सालमा 'गाईजात्रा' २००९ सालमा 'नयाँ कदम', 'विकास' पत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशन गरे ।^{१३} २०११ सालमा भारतको सम्बलपुर गएर सिनेमा हलका मैनेजर बनेर २०१५ सालसम्म त्यही बसे । २०१५ सालमा उनी नेपाल फर्केर तत्कालीन प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका निजी सचिव बने । राजनीतिक कारणले गर्दा २०१७ सालदेखि २०२६ सालसम्म भारतमा निर्वासित भएका पिँडालीले फर्केर आजीविकाका निम्ति कुखुरा पालन व्यवसाय अपनाए । यस्तै आजीविकाका निम्ति अनेकवाटाहरू खोज्दै २०३० असार एकदेखि गोरखापत्र र मधुपर्कका कार्यकारी सम्पादक भए । यही पेसा नै आजीविकाको निम्ति पिँडालीले गरेको सरकारी पेसा हो ।^{१४} २०३८ साल वैशाख महिनामा पिँडालीले सम्पादक पेसाबाट अवकास प्राप्त गरेका थिए । यसपछि भने साहित्य सृजनालाई नै उनले पेसा बनाएका थिए ।

२.१.४ प्रेरणा र प्रभाव

केशवराज पिँडालीका जिजुबाजे श्रीधर शास्त्री बनारसमा साहित्यको प्रकाशक र व्यवस्थापक भएर बसेका थिए । उनको साहित्यप्रतिको अभिरुचिको सानो अंश रक्तपरम्परा बाबु हुँदै पिँडालीमा पनि सरेको थियो । पिँडालीका पिता रसिक र फाट्टफुट्ट कविता लेख्दथे । उनको र शम्भुप्रसाद दुङ्गेलको 'सूक्ति सिन्धु' को चर्चा पिँडालीले पनि सुनेका थिए ।^{१५} एघार बाह्र वर्षको सानै उमेरमा साहित्यको यस प्रकारको चर्चा उनले सुन्न पाए । मामा दुर्गानाथ चालिसे नाटककार र कवि भएका र बाह्र तेह्र वर्षको उमेरमा उनीसँग बस्ने सुअवसर पाएकाले यसले प्रेरणाको काम गरेको देखिन्छ ।^{१६} पिँडालीले साहित्य लेख्ने प्रेरणा पिता र मामाबाट पाएको र व्यङ्ग्य लेख्ने प्रेरणा शम्भुप्रसाद दुङ्गेलबाट पाएका हुन् ।^{१७} उनी पिता, मामा, शम्भुप्रसाद दुङ्गेल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र लेखनाथ पौड्यालबाट प्रभावित र प्रेरित

^{१२} मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल, नेपाली गद्य भाषा साहित्य र इतिहास (काठमाडौं, नवीन प्रकाशन, २०५३) पृ. १६९ ।

^{१३} भुवनहरि सिग्देल, पूर्ववत्, पृ. ५ ।

^{१४} ऐजन ।

^{१५} ऐजन ।

^{१६} ऐजन ।

^{१७} पिँडाली "प्रेरणाको स्रोत" मधुपर्क (वर्ष १०, अङ्क, २०३४ आषाढ), पृ. ३३ ।

थिए भने भिक्षु ईश्वर बरालबाट प्रोत्साहित थिए । राणा शासनको पतनपछि जय बागेश्वरीमा भएको बृहत्-सम्मेलनमा 'कला चिन्ने को?' हास्यव्यङ्ग्य लेखन प्रोत्साहन दिएपछि हास्यव्यङ्ग्य लेखन सक्रिय भएर लागेको देखिन्छ ।^{१८} अध्ययनशील पिँडाली बङ्गाली साहित्यका साहित्यकार रवीन्द्रनाथ, शरदचन्द्र हिन्दी साहित्यका प्रेमचन्द्रका उपन्यास, रुसी साहित्यका गोर्की, दोस्तोवस्की, चेखवका साहित्यबाट, इटालियन साहित्यका साहित्यकार काणबाट र अङ्ग्रेजी साहित्यका प्रसिद्ध साहित्यकारका साहित्यबाट पनि प्रभावित र प्रेरित भएको जानकारी पाइन्छ ।^{१९}

यसरी पिँडाली धेरथोर स्वदेशी र विदेशी साहित्यकारहरूबाट प्रभावित देखिन्छन् ।

२.१.५ भ्रमण

पिँडालीले आफ्नो जीवनमा स्वदेश र विदेशमा विभिन्न ठाउँहरूको भ्रमण गरे । उनले यी भ्रमण नयाँनयाँ जानकारी लिने उद्देश्यले गरेका थिए । वि.सं. १९९१ मा नेपाल सरकारको वन सल्लाहकार स्मिथराज भन्ने अङ्ग्रेजको कन्फिडेन्सल क्लबमा काम गर्दा तराई क्षेत्रका सम्पूर्ण भूमिको भ्रमण एवं निजी हैसियतले दोलखा, चरिकोट, रामेछाप, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलान्चोक आदिको भ्रमण गरेका थिए ।^{२०} गोरखापत्रको कार्यकारी सम्पादक भएपछि श्री ५ महाराजधिराजको भ्रमण साथै र गोरखापत्रको तर्फबाट तराई र विभिन्न पहाडी भेगको पनि भ्रमण गरेका थिए ।^{२१}

पिँडालीले भ्रमणका रूपमा रुस, फ्रान्स, अमेरिका र क्यानडाको भ्रमण गरेका थिए । यी सबै राष्ट्रहरूको भ्रमण २०३७ सालमै पिँडालीले गरेका हुन् ।^{२२}

यी भ्रमणबाट त्यस ठाउँको वस्तुस्थिति, संस्कृति, सभ्यता, चालचलन र रहनसहन पिँडालीले बुझ्ने मौका पाए । यसले गर्दा साहित्य सिर्जना गर्न पनि सहयोग पुऱ्यायो ।

^{१८} भुवनहरि सिग्देल, पूर्ववत्, पृ. ७ ।

^{१९} ऐजन ।

^{२०} भुवनहरि सिग्देल, पूर्ववत्, पृ. १८ ।

^{२१} ऐजन ।

^{२२} ऐजन, ८ ।

२.१.६ सम्मान तथा पुरस्कार

१९९३ सालदेखि निरन्तर रूपमा सिर्जनारत रहेका पिँडालीले राष्ट्रिय स्तरका केही महत्वपूर्ण पुरस्कार प्राप्त गरे । उनले साहित्यिक योगदानका लागि 'बालचन्द्रपुरस्कार' (२०४६), 'भैरव पुरस्कार' (२०४७), 'पुर्पुरो पुरस्कार' (२०४९), 'वेदनिधि पुरस्कार' (२०५०), वासुदेव लुईटेल पुरस्कार (२०५३) र त्रिभुवन प्रज्ञा पुरस्कार (२०५४) पाएका थिए ।

२.१.७ प्रकाशित कृतिहरू

केशवराज पिँडालीले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । उनका हालसम्म निबन्ध सङ्ग्रह र उपन्यासमात्र पुस्तकाकार कृतिका रूपमा पाठकसामु आएका छन् । उनका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू निम्नानुसार छन्:

१. निबन्ध सङ्ग्रह

१. खै-खै (२०१७)
२. फेरि उल्टै मिल्यो (२०३२)
३. व्यङ्ग्य व्यङ्ग्य (२०४५)

२. उपन्यास

१. एकादेशकी महारानी (२०२६)
२. अन्त्यदेखि सुरु (२०३८)
३. बाँच्ने एउटा जिन्दगी (२०४३)
४. साँझ घर फर्केको मान्छे (२०४७)

उल्लिखित कृतिहरूबाहेक उनका कथा निबन्ध, एकाङ्की कविताहरू पनि फुटकर रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा छरिएर रहेका छन् ।

२.२ केशवराज पिँडालीको रचनाधर्मिता

केशवराज पिँडाली मूलतः निबन्धकार र उपन्यासकारका रूपमा नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा चिनिँदै आएका भए पनि साहित्यका अन्य विधा कविता, एकाङ्की कथा आदिमा पनि उनले कलम चलाएका छन् । यसरी विधागत विविधतामा प्रवेश गरेर सबै विधामा आफ्नो उपस्थितिलाई महत्वपूर्ण मूल्य दिनसक्नु उनको रचनाधर्मिताको वैशिष्ट्य हो ।

२.२.१ निबन्धकार

केशवराज पिँडालीको साहित्यिक व्यक्तित्वको सन्दर्भमा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकार व्यक्तित्व सशक्त र प्रभावकारी देखिन्छ । नेपाली साहित्यको निबन्ध विधालाई हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको रूपमा चिनाउने पहिलो श्रेय केशवराज, पिँडालीले नै पाएका छन् ।^{२३} उनका हास्यव्यङ्ग्य निबन्धले कुरीति, कुपरम्परा, अन्धविश्वास, अन्याय, भ्रष्टाचारका साथै मानवीय विकृति, विसङ्गतिलाई कलात्मक ढङ्गले व्यङ्ग्य गर्दछन् । हास्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएका पिँडालीका निबन्धहरूमा भने मानवीय पीडा, छटपटी, वेदना र अन्तरद्वन्द्वहरू समावेश गरिएका हुन्छन् ।^{२४} 'खै-खै' (२०१७), 'फेरि उल्टै मिल्यो' (२०३२) र 'व्यङ्ग्य व्यङ्ग्य (२०४५) नै पिँडालीलाई हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा परिचित गराउने निबन्धसङ्ग्रहहरू हुन् ।

२.२.२ उपन्यासकार

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने केशवराज पिँडालीको लेखनी उपन्यासका क्षेत्रमा पनि त्यत्तिकै सफल देखिन्छ । पिँडालीका 'एकादेशकी महारानी' (२०२६), 'अन्त्यदेखि सुरु' (२०३८), 'बाँच्ने एउटा जिन्दगी' (२०४३) र 'साँझ र फर्केको मान्छे' (२०४६) चार उपन्यास प्रकाशित छन् । हिन्दी सिनेमा 'कोरा कागज' सित मिल्दोजुल्दो भएको कारण अत्यन्त विवादास्पद बन्न पुगेको यिनको एक उपन्यास 'अन्त्यदेखि सुरु' छाडेर अन्य तीन उपन्यासहरू 'एकादेशकी महारानी', 'बाँच्ने एउटा जिन्दगी' र 'साँझ घर फर्केको मान्छे' चाँहिँ अत्यन्त रोचक, स्तरीय र पठनीय कृति मानिन्छन् ।^{२५}

वि.सं. २००६ मा 'वसन्ती' उपन्यासबाट सुरु भएको ऐतिहासिक यथार्थवादी धारामा कलम चलाउने केशवराज पिँडालीको 'एकादेशकी महारानी' (२०२६) प्रथम ऐतिहासिक उपन्यास हो । यस उपन्यासले नवीन आख्यान प्रस्तुत गरेको छ । राणाकालको दरवारी संस्कृति र मान्यतालाई उपन्यासका माध्यमबाट पिँडालीले उपस्थित गरेको हुँदा 'एकादेशकी महारानी' नेपाली साहित्यका लागि नौलो प्राप्ति ठहरिएको छ । 'एकादेशकी महारानी' नेपाल र भारत दुई देशका शमशेर र महाराजा साहेबहरूको मोजमज्जा, भोग-विलासमा हुने

^{२३} भुवनहरि सिग्देल, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

^{२४} ऐजन ।

^{२५} ज्ञानुवाकर पौडेल, "कुराकानी : केशवराज पिँडालीसित" उन्नयन (अङ्क १३ २०५० कार्तिक - चैत्र) पृ. ५९१ ।

दरबार भित्रका अनैतिक कुकर्महरूको यथार्थमा अवलम्बित छ । अन्याय, शोषण गरेर सम्पूर्ण जीवन भोग-विलासमै बिताएको मात्र होइन, त्यसका निम्ति नारीहरूको सतीत्व तथा कौमार्य हर्ने, गर्भ तुहाउने, हत्या गर्ने र निरपराध व्यक्तिहरूलाई मार्नेजस्ता कुकृत्यमा प्रवृत्त उनीहरूको दानवी आचरण, व्यभिचारलाई ऐतिहासिक वातावरणमा चित्रण गरिएको छ ।^{२६} पिँडालीको वि.सं. २०३४ मा दोस्रो औपन्यासिक कृति “अन्तदेखि सुरु” (२०३४) प्रकाशित भएको हो । प्रस्तुत उपन्यासले मूलरूपमा सामाजिक विषयवस्तु अङ्गीकार गरेको छ । सामाजिक रीतिरिवाज, ढाँचा ढर्रा, आर्थिक दम्भका अतिरिक्त प्रणय व्यापार समेतका वृत्तमा औपन्यासिक श्रृङ्खलाहरू विकसित भएका छन् ।^{२७} ‘बाँच्ने एउटा जिन्दगी’ (२०४३) पिँडालीको तेस्रो उपन्यास हो । उपन्यासको कथ्य मूलतः सामाजिक छ । ऐतिहासिक घटना र परिवेशभित्र वैयक्तिक एवं सामाजिक जीवनको यथार्थताको अङ्कन उपन्यासमा गरिएको छ । इतिहासका घटनालाई प्रतिपादन गर्ने उद्देश्य उपन्यासको होइन परिवर्तनशील समाज र व्यक्ति हृदयको पहिचान गराउने, पहिले र अहिलेको नेपाली समाजको एउटा तस्वीर उतार्ने काम यसमा भएको छ । ‘साँझ घर फर्केको मान्छे’ (२०४६) केशवराज पिँडालीद्वारा लिखित चौथो अथवा अन्तिम उपन्यास हो । यस उपन्यासका सम्पूर्ण औपचारिक घटना-व्यापार मूल पात्र कालीप्रसाद शर्माको केन्द्रीयतामा घुमेका छन् । जम्मा सात पुस्ता अधिका पण्डित वृहस्पति शर्मादेखि भयाङ्गिएर आएको डा. कालीप्रसाद शर्माको पारिवारिक इतिवृत्तलाई अँगालेको प्रस्तुत उपन्यासको औपन्यासिक कथावस्तुको निरीक्षण गर्दा लगभग २३० वर्षको औपन्यासिक वाह्य समयावधि देखापर्छ, तैपनि मूल औपन्यासिक कथावस्तुले अँगालेको आन्तरिक समयावधि भने करिब ६ दिनको समय प्रवाहमा प्रवाहित छ ।^{२८} यस उपन्यासमा सामान्य कथालाई तन्काएर पिँडालीले उपन्यासको रूप दिने विफल प्रयत्न गरेका छन् । पिँडालीको उपन्यास “साँझ घर फर्केको मान्छे” मा नेपाली साहित्यमा स्थापित प्रौढ उपन्यासकार केशवराज पिँडालीको ठिट्यौले लेखनशैली, असरहीन प्रस्तुति, मीनसहीन भाषा र खल्लो संवाद, फितलो कथावस्तु र मुख्यपात्रको हुलमुल पीपलपाते चरित्र र उडन्ते सपनाको हाँगाबिगा देखा वृद्ध लेखकले कतै आफ्नो लेखनयात्रा समाप्तिको मोडमा पुगेर पुनः एकपटक लेखनयात्राको शुरुवात गरेका त हैनन्, भनेर सोचन बाध्य हुन्छन्

^{२६} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, चौथो सं., (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०६१), पृ. १३४-१३५।

^{२७} गोपालप्रसाद भण्डारी, “अन्तदेखि सुरु” का औपन्यासिक विशेषता केलाउँदा” उन्नयन (अङ्क १३, २०५० कार्तिक चैत्र), पृ. २७५ ।

^{२८} प्रतापचन्द्र प्रधान, “साँझ घर फर्केको मान्छे” इतिवृत्तात्मक उपन्यासका रूपमा” उन्नयन (अङ्क १३, २०५०, कार्तिक-चैत्र) पृ. ४९७ ।

पाठकहरू^{१९} भन्ने टिप्पणी 'बाँच्ने एउटा जिन्दगी' उपन्यासका बारेमा विस्तृत अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिने भएकाले उनका अन्य उपन्यासका बारेमा यतिमै सीमित हुनु श्रेयस्कर देखिन्छ ।

२.२.३ सम्पादक

केशवराज पिँडालीले आफ्नो जीवनका अधिकांश समय पत्रकारितामा नै समर्पित गरेको पाइन्छ । 'शारदा' पत्रिकाबाट साहित्यिक जीवनको सुरुआत गरेका पिँडालीले तत्कालीन 'शारदा' का सम्पादक ऋद्धिबहादुर मल्लको सम्पादन कार्यमा सहयोग पुऱ्याएका थिए ।^{२०} साप्ताहिक 'गाईजात्रा' (२००८) को सम्पादन गरेर नेपाली पत्रिकाहरूमा नयाँ हास्यव्यङ्ग्यको रक्तसञ्चार गर्ने पिँडालीले 'नयाँ कदम' (२००८) र 'विकास' (२००९) साप्ताहिक पत्रिकाको सम्पादन गरेर नेपाली पत्रिकाको जगत्मा नवीन युगको आरम्भ गरे ।^{२१} २०१७ सालको राजनीतिक आवर्तमा परेर निर्वासित भएका पिँडालीले कलकत्ता र पटनाबाट 'आह्वान' (२०१७) पत्रिकाको सम्पादन गरेर आफ्नो रुचि पत्रकारिता नै रहेको पुष्टि गरेका छन् ।

२.२.४ कवि

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा केशवराज पिँडालीको प्रवेश कविताबाट भएको हो । कविता लेखनका लागि उनलाई उत्प्रेरित गर्न उनका मामा र बुबाको मुख्य भूमिका रहेको छ । यस कुरालाई उनले आफ्ना शब्दमा यसरी व्यक्त गरेका छन्:

तर सागर (भारतको एक स्थान) छोडेर आए पनि कविता, कथा लेख्ने रहर चाहिँ
मामाको देखासिकी गरी टिपेर आएँ । सागरबाट फर्केपछि लेखेर थन्क्याइएका दुईचार
कविता शारदामा प्रकाशित पनि भएका छन् ।^{२२} कवि केशवराज पिँडालीका प्रकाशित र
अप्रकाशित गरी १३ वटा कविताहरू रहेका छन् । ती कविताहरूको शीर्षक निम्न लिखित
रहेका छन् :

^{१९} इन्द्रकुमार श्रेष्ठ 'सरित' "साँझ घर फर्केको मान्छे : प्रौढ लेखकको ठिट्यौले कृति" उन्नयन (अङ्क १३, २०५०, कार्तिक-चैत्र) पृ. ५८७ ।

^{२०} भुवनहरि सिग्देल, पूर्ववत्, पृ. ३३ ।

^{२१} ऐजन ।

^{२२} पिँडाली, "प्रेरणाका स्रोत", मधुपर्क (वर्ष १०, अङ्क २, आषाढ, २०३४) पृ. ५-१५ ।

शीर्षक	लेखन/प्रकाशन मिति र पत्रिका
१. बालयन	वि.सं. १९९६ श्रावण, शारदा वर्ष ५, सङ्ख्या ४
२. भग्न वीणा	वि.सं. २००० वैशाख, शारदा वर्ष ९, सङ्ख्या १
३. सफाचट	वि.सं. २००९ माघ
४. कवि सम्मेलनको प्रस्ताव	वि.सं. २०३० मार्ग, माधुपर्क- अङ्क ६
५. बुद्धिमान् मन्त्री	वि.सं. २०३४ आषाढ
६. म कसरी भनूँ हजुर	वि.सं. २०३४ वैशाख
७. व्यङ्ग्य लिनुस् हजुर	वि.सं. २०४७ श्रावण
८. छ टुक्रा कनिका	वि.सं. २०४९ श्रावण
९. सदावर्त	वि.सं. २०५० वैशाख
१०. साहित्यकारको जिन्दगी	वि.सं. २०५० जेष्ठ
११. चमत्कारी सिक्का	वि.सं. २०५० आषाढ
१२. रक्कीपुराण	वि.सं. २०५० श्रावण
१३. केही कविता	वि.सं. २०५० असोज ^{३३}

पिँडालीले कविता विधामा पनि हात हालेका भए पनि सफलता नपाएकाले सक्रिय भएर लागेको देखिँदैन । तैपनि फाटफुट भए पनि कविता विधामा पनि उनको कलम चलेको देखिन्छ ।

२.२.५ एकाङ्कीकार र नाटककार

केशवराज पिँडालीले लेखनक्रममा एकाङ्की र नाटक लेखेको उल्लेख भेटिए पनि उनका एकाङ्की र नाटक प्रकाशित भएको देखिँदैन । ‘बदला’ नाटकको लेखन र एकाङ्कीको मञ्चनसमेत भएको जानकारी प्राप्त भए पनि ती देखानपरेकाले निश्चित रूपले केही भन्न सकिने अवस्था छैन ।^{३४}

^{३३} प्रयागराज ‘वाशिष्ठ’ कवि केशवराज पिँडालीको कवितायात्रा : एक टिपोट” उन्नयन (अङ्क १३, कार्तिक-चैत्र, २०५०), पृ. ५३१-५३२ ।

^{३४} भुवनहरि सिग्देल, पूर्ववत्, पृ. ३७ ।

यसरी केशवराज पिँडाली बहुमुखी प्रतिभासम्पन्न व्यक्तित्वका रूपमा देखिन्छन् । साहित्यका विविध विधामा हात हालेका केशवराज पिँडालीको उपस्थिति जहाँजहाँ देखिन्छ, त्यहाँ उनको उपस्थितिले नेपाली साहित्यलाई अझ उर्वर बन्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

तृतीय परिच्छेद

निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप र नेपाली निबन्धको विकास

३.१ निबन्धको व्युत्पत्ति र अर्थ

प्राचीन समयमा साहित्यलाई श्रव्यकाव्य र दृश्यकाव्य गरी दुई भागमा विभाजित गरिन्थ्यो । दृश्यकाव्यअन्तर्गत नाटक र श्रव्यकाव्यअन्तर्गतका दुई हाँगा गद्य र पद्यमध्ये पद्यमा कविता र गद्यमा कथा, उपन्यास र निबन्ध पर्दछन् ।

साहित्यका प्रमुख विधामध्ये निबन्ध छोटो-छरितो एक गद्य विधा हो ।^१ आकारका हिसाबले एक बसाइँमा पढिसकिने लेखकको विचार उन्मुक्त रूपले अभिव्यक्ति भएको शृङ्खलितरूपमा बाँधिएको गद्यात्मक प्रस्तुति निबन्धको विशेषता हो । निबन्धलेखनमा साधना र अभ्यासले प्रौढता प्राप्त गरेपछि मात्र सशक्त निबन्ध सिर्जना हुन सक्दछ । निबन्धको विषयवस्तुमा सीमितता पाइँदैन । निबन्धमा साहित्यका अन्य विधाका गुण पनि थोरबहुत समाहित हुन सक्छन् ।

३.१.१ निबन्ध शब्दको अर्थ

‘नि’ उपसर्ग लागेको ‘बन्ध’ धातुमा ‘घञ्’ प्रत्यय हुँदा निबन्ध शब्द बन्छ र यसको शाब्दिकअर्थ मौलिक रूपमा राम्ररी बाँध्नु हो । हेमचन्द्रले यसको प्रयोग सङ्ग्रह ग्रन्थ, मुत्ररोधरूपी रोग तथा बन्धको अर्थमा गरेका छन् । प्राचीनकालमा लेखिएका भोजपत्रहरूलाई तह लगाएर बाँध्ने वा सिउने जुन क्रिया हुन्थ्यो त्यसैलाई बुझाउने अर्थमा निबन्ध शब्दको प्रयोग हुन्थ्यो ।^२ गीतामा सांसारिक वाचामा बाँधिने अर्थमा याज्ञवल्क्य स्मृतिमा द्रव्यका अर्थमा निबन्ध शब्द आएको छ ।^३ ‘वासवदत्ता’ र ‘न्यायमञ्जरी’ ग्रन्थमा रचनाका अर्थमा, ‘कादम्बरी’ मा शाब्दिक कलाको चमत्कृत रचनाका अर्थमा, ‘शिशुपालवध’ को भाष्य र ग्रन्थका अर्थमा र ‘तत्त्व दीपन’ को अनेक तत्त्वहरूको सङ्गृहीत सानो साहित्यिक रचनाविशेषका अर्थमा निबन्ध शब्दको प्रयोग

^१ गोपीकृष्ण शर्मा, नेपाली निबन्ध परिचय, (ते.सं.), काठ. : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५५, पृ. ३ ।

^२ केशवप्रसाद उपाध्याय, साहित्य प्रकाश, पा.सं., काठ. : सा.प्र., पृ. १९२ ।

^३ गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

भएको देखिन्छ ।^४ यति भएर पनि आधुनिक अर्थलाई पूर्वीय सन्दर्भले स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गर्न सकेको पाइँदैन ।

३.१.२ परिभाषा

आधुनिक प्रचलित निबन्धको सुरुआत भने पाश्चात्य साहित्यमा फ्रान्सेली साहित्यकार मोन्तेयले १६ औं शताब्दीमा पहिलोपटक गरेका थिए । प्रयत्नको अर्थमा प्रयुक्त हुने ग्रीसेली Essai शब्दपछि अंग्रेजीमा Essay का रूपमा व्यवहृत भयो ।^५ यही Essay शब्द नै संस्कृत तत्सम शब्द 'निबन्ध' को अर्थमा नेपालीमा प्रचलित रहेको छ ।

मोन्तेयले 'मेरा निबन्धको विषय मै हुँ' भनेर निबन्ध कल्पनाको सहायताले स्वच्छन्द ढङ्गले गरिने आत्माभिव्यक्तिको माध्यम बनाए भने बेकनले 'विकीर्ण चिन्तन' भनेपछि निबन्ध आत्माभिव्यक्ति मात्र नभएर विचारात्मक एवम् चिन्तनपूर्ण यथातिथक सुगठित गद्य लेखलाई निबन्ध मानिन थालियो ।^६ निबन्धलाई परिभाषित गर्नेहरू जर्जक्याव र डा. जोन्सनले 'प्रतिभाहीनको लेख, अनियमित र अपरिपक्व रचना' भने पनि निबन्ध त्यस्तै अर्थमा प्रयुक्त भएको पाइँदैन । मरेले निबन्धको आकारगत सङ्क्षिप्ततामा जोड दिए भने सेन्टव्युभले 'आत्मप्रतिपादनको रूपमा निबन्धलाई स्वीकारे । त्यसैगरी निबन्धलाई अलेक्जेन्डर स्मीथले गद्यमा कवितात्मामा कोमलता र संवेदना पाइने रचना माने भने प्रिष्टलेले विषयगत विविधता र आत्मपरकतामा जोड दिए ।

डब्लु ई. विलियम्सले 'ए बुक अफ इङ्गलिस'^७ मा निबन्धलाई चिनाउँदा आकारगत लघुतामा जोड दिएका छन् । एस.सी. बेन्सले 'द आर्ट अफ द एसिस्ट'^८ मा ठानेका छन् । सशक्त निबन्धकार रबर्ड लिण्डका अविचारमा निबन्ध भनेको 'प्रसन्न मनस्थितिको ज्ञान' अर्थात् सामान्य मानसिक अवस्थाको मिठासपूर्ण अभिव्यक्ति हो ।^९ यसैगरी 'द कन्साइन्स अक्सफोर्ड इङ्गलिस लिटेरेचर' मा चाहिँ 'निबन्ध एउटा साधारण

^४ खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल र देवीप्रसाद गौतम, नेपाली निबन्ध, नवीन प्रकाशन, २०५४, पृ. १ ।

^५ राजेन्द्र सुवेदी, स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध सङ्क्षिप्त परिचय, काठ.: पुस्तक प्रकाशन, २०५१, पृ. ५८ ।

^६ केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १९५ ।

^७ ऐजन्, पृ. १९८ ।

^८ राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ६१ ।

छोटो गद्य रचना हो' भनिएको छ । यसमा 'लेखकको विषयप्रतिको धारणाको प्रतिबिम्ब निहित हुन्छ'^९ भनिएको छ ।

बङ्गलाका साहित्यकार गुलाब रायको कथन छ- 'निबन्ध त्यस प्रकारको रचनाविशेष हो जसमा सीमित आयतनभित्र कुनै विषयको वर्णन वा प्रतिपादन, विशिष्ट वैयक्तिक प्रतिपादन स्वच्छ, सुष्ठु र सजीव सङ्गति र सम्बद्धता रहेको हुन्छ ।'^{१०} रामचन्द्र शुक्लको विचारमा 'गदि गद्य कविहरूको कसी हो भने निबन्ध हो गद्यको कसी'^{११} भन्ने रहेको पाइन्छ ।

नेपाली आधुनिक निबन्धका सशक्तः प्रतिभा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा निबन्धको सम्बन्धमा विभिन्न टिप्पणीहरू व्यक्त गर्दछन् । उनी भन्दछन् – 'यो टेबुल गफ हो, चश्मादार अध्यापकको व्याख्या होइन, न त बमन बेदान्त, यसमा ठर्रोपना हुँदैन, यो लच्छिन्छ, र घनिष्टतातिर ओर्लिन्छ ।'^{१२} ईश्वर बरालले निबन्धलाई एक किसिमको कुरा गराइ मान्दछन् भने हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले निबन्धलाई पाठकको मनलाई समातेर परिमार्जित र परिपक्व विचार एवम् दृष्टिकोणलाई व्यङ्ग्यात्मक र हांस्यात्मक ढङ्गले व्यक्त गर्ने खालको रचना मानेका छन् । निबन्धकै बारेमा भैरव अर्याल भन्दछन् – 'कुनै विषयमा आफूले जानेको, सोचेको र लागेको कुरा रसिलो पाराले प्रकट गर्ने छरितो गद्य नै निबन्ध हो ।'

यी विभिन्न परिभाषाहरूलाई नियाल्दा 'निबन्ध गद्यमा लेखिएको, आत्मप्रतिपादन गरिएको, काव्यात्मक गुणले भरिएको, सङ्क्षिप्त आकारमा सुगठित भएको, श्रृङ्खलित तथा सरल र सम्यक चिन्तनलाई हृदय र बुद्धिको सन्तुलन गरेर प्रस्तुत गरिएको रचना हो' भन्ने बुझिन्छ ।

३.२ निबन्ध तत्त्व

साहित्यका विभिन्न विधाहरू तत्त्वकै आधारमा वर्गीकृत हुन्छन् । एक विधाबाट अर्को विधालाई छुट्याउने मुख्य कुरा नै त्यस विधामा प्रयुक्त तत्त्व हुन् । निबन्ध

^९ ऐजन, पृ. ६० ।

^{१०} ऐजन, पृ. ६२ ।

^{११} केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १९९ ।

^{१२} हिमांशु थापा, साहित्य परिचय, काठमाडौं, काठः साभा प्रकाशन, चौथो संस्करण, (२०५०), पृ. १८९ ।

तत्त्वका बारेमा साहित्यका अन्य विधामाभैँ विद्वान्हरूमा मतभिन्नता पाइन्छ । सामान्यतया निबन्धलाई निम्नानुसार तीन भागमा बाँडेर हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।

(क) विषयवस्तु

(ख) विचार तथा उद्देश्य

(ग) प्रस्तुति

(अ) आन्तरिक प्रस्तुति

(क) आत्मपरकता/वस्तुपरकता

(ख) बौद्धिकता/हार्दिकता

(ग) तार्किकता

(घ) व्यङ्ग्यात्मकता

(ङ) दृष्टिविन्दु

(आ) वाह्य प्रस्तुति

(क) काव्यात्मकता

(ख) रीति, गुण र अलङ्कार

(ग) वर्ण, पद र वाक्य

(घ) वाह्याभिमुखी र केन्द्राभिमुखी प्रतिपादन

(ङ) भाषाशैली

३.२.१ विषयवस्तु

कुनै पनि रचना निर्माणका लागि विषयवस्तुको आवश्यकता पर्दछ । विषय निबन्धको मेरुदण्ड हो । यसै आधारशीलामा निबन्धको जग उभिएको हुन्छ ।^{१३} मानवहृदय र मानव मष्तिष्कले टिपेका जुनसुकै सन्दर्भ पनि निबन्धका विषयवस्तु हुन सक्छन् ।^{१४} समाज, इतिहास, पुराण, मनोविज्ञान, कलादर्शन, विज्ञानको नवीन

^{१३} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २३ ।

^{१४} खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

आविष्कार, संस्कृति र धर्मका साथै चराचर जगत् वा ब्राह्माण्डमा प्राप्त यावत् वस्तु हुन सक्छन् । निबन्ध वस्तुविना सिर्जना गर्न नसकिने विधा भएकोले निबन्धकारहरूले निबन्ध लेखनपूर्व नै वस्तुचयन गरिसकेको हुनुपर्छ । वस्तुको बारेमा पर्याप्त जानकारी हुनु निबन्ध लेखनका लागि अत्यावश्यक छ । निबन्धको वस्तु सर्वत्र व्याप्त भएर रहेको हुन्छ । निबन्धकारले विषयवस्तुलाई विना रोकटोक स्वतन्त्र ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ ।

३.२.२ विचार तथा उद्देश्य

निबन्ध रचनाको कुनै न कुनै उद्देश्य वा विचार रहेको हुन्छ । निबन्धकारले आफ्ना रचनाका माध्यमबाट आफ्ना मान्यता, धारणा वा जीवनदर्शनलाई पाठकको सामु प्रस्तुत गर्दछन् । विचार निबन्धमा स्वभाविक रूपमा अभिव्यक्त हुनुपर्दछ । भौतिक, आध्यात्मिक, सामाजिक तथा वैज्ञानिक जस्ता विचारमध्ये कुनै न कुनै विचार वा दर्शनमा निबन्धकार केन्द्रित हुन्छ । निबन्धकारको अध्ययन क्षेत्र, चिन्तनजगत, दार्शनिक पृष्ठभूमि, बौद्धिकता आदिको पहिचान पनि वैचारिकताबाट गर्न सकिन्छ । अतः निबन्धमा विचार वा उद्देश्य एउटा सशर्त स्वीकार्य उपकरण हो । जसको संयोजनविना साहित्य रचनाको कल्पना गर्न सकिँदैन ।

३.२.३ प्रस्तुति

३.२.३.१ आन्तरिक प्रस्तुति

साहित्यले साकार रूप लिनका लागि प्रस्तुतिको ठूलो भूमिका रहन्छ । यो अन्तरवस्तु र रूपमा दुई तहमा रहन्छ । विषयवस्तु र विचारले मात्र साहित्य पूरा हुन सक्दैन । विषयवस्तु र विचारको रागात्मक प्रस्तुतिले साहित्य बन्दछ । विषयवस्तु र विचारको आत्मपरक, हार्दिक रूपमा विभिन्न शैलीको प्रयोग गर्दै कलात्मक भाषिक स्वरूपबाट मात्र निबन्धको स्वरूप खडा हुन्छ । आन्तरिक प्रस्तुतिमा विभिन्नता पाइन्छ ।

क) आत्मपरकता/वस्तुपरकता

आत्मपरकता र वस्तुपरकता दृष्टिकोण सापेक्ष हुन्छ । वस्तुतः कुनै पनि रचना पूर्ण रूपले वस्तुपरक हुन पनि सक्दैन र आत्मपरक पनि हुन सक्दैन ।^{१५} साहित्यकार तथा निबन्धकारको साहित्यमा वा निबन्धमा हुने आफ्नोपनलाई आत्मपरकता भनिन्छ ।

^{१५} धीरेन्द्र बर्मा (सम्पादक), हिन्दी साहित्य कोष, भाग १, पृ. ७६५ ।

निबन्धकारको निजी व्यक्तित्व वा उसको रुचि, चिन्तन, अध्ययन, मनन आदिको प्रकटीकरण आत्मपरक निबन्धमा बढी र वस्तुपरक निबन्धमा कम हुन्छ । प्रयुक्त निबन्धकारको निजात्मकता अनुभूतिभन्दा वस्तुपक्ष प्रबल र अनुभूति पक्ष कमजोर भएमा वस्तुपरकता देखापर्दछ ।

ख) हार्दिकता/बौद्धिकता

हार्दिकता मान्छेको हृदयपक्षसँग सम्बद्ध हुन्छ भने बौद्धिकता मस्तिष्क पक्षसँग सम्बद्ध हुन्छ । आन्तरिक व्यक्तित्व मानिने हार्दिकताले मूलतः प्रतिभालाई र वाह्य व्यक्तित्व मानिने बौद्धिकताले अभ्यास, अध्ययन, चिन्तन-मनन आदिलाई बुझाउँछ । निबन्धमा प्रयुक्त हार्दिकताले पाठकको हृदयलाई साक्षात्कार गरी लेखक र पाठकबीच तादात्म्य कायम गर्दछ भने बौद्धिकताले वस्तुलाई जटिल बनाउँछ । त्यसैले बुद्धिपक्षको हार्दिक प्रस्तुति निबन्धमा अपेक्षित हुन्छ ।

ग) तार्किकता

तार्किकतामा निबन्धकारले विभिन्न तर्क एवम् उदाहरण दिई वस्तुतथ्यलाई प्रष्ट्याउने काम गर्दछ । निबन्धकारको ज्ञानको सीमाक्षमताको आँकलन तार्किकताबाट हुन सक्दछ । वस्तुलाई प्रदर्शन गर्ने चातुरी तार्किकताद्वारा प्रकट हुन्छ । तार्किकताले निबन्धलाई विशिष्टकृत गर्दछ । बौद्धिक विषयलाई तार्किक प्रस्तुतिले सम्प्रेषित र ग्राह्य तुल्याउँछ ।

घ) वाङ्मयात्मकता

भावलाई चमत्कारपूर्ण ढङ्गले भाषामा प्रस्तुत गर्ने शैली व्यङ्ग्य शैली हो । यसमा विषयलाई चकित हुने गरी ठट्ट्यालो पाराले व्यक्त गरिन्छ । व्यङ्ग्यशक्तिलाई साहित्यिक वाणीको चरमोत्कृष्ट रूप मानिएको छ । समाजमा रहेका अनेकौं विकृति विसङ्गति र दुर्गतितिर व्यङ्ग्य गर्दै सुधारको सन्देश दिने काममा व्यङ्ग्यले प्रभावकारी भूमिका खेलेको हुन्छ । व्यञ्जनावृत्तिद्वारा बोध हुने विशेष चमत्कारपूर्ण अर्थ प्रदान गर्ने व्यङ्ग्यले सामान्य कथन तथा अभिधार्थभन्दा बाहिरी अर्थ बुझाउँछ ।

ङ) दृष्टिबिन्दु

स्रष्टाका भाव, विचार, अनुभूति वा अभिव्यक्तिलाई पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्ने माध्यम वा पद्धतिलाई दृष्टिबिन्दु भनिन्छ । निबन्धमा प्रथम र तृतीय (अन्य) दुई

प्रकारका दृष्टिबिन्दु प्रयुक्त हुन्छन् । पाठकसामु विचारको सम्बाहककै रूपमा प्रस्तुत हुँदा निबन्धकार सोभै प्रस्तुत भएर वैयक्तिक भाव, मानसिकता वा स्वको अभिव्यक्ति प्रथम पुरुष शैलीमा गरिएमा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ भने निबन्धकार आफू प्रस्तुत नभई घटनाको वर्णनका माध्यमबाट भावाभिव्यक्त गर्दा कुनै विषयवस्तु, घटनासन्दर्भ आदिको उपस्थापन गरी तृतीय पुरुष शैलीमा भावाभिव्यक्त गरिएमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ । एउटै निबन्धमा दुबै दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरेर पनि निबन्ध सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

३.२.३.२ बाह्य प्रस्तुति

क. काव्यात्मकता

निबन्धकार र कवि दुवैका सिर्जनामा अनुभूतिको प्रधानता हुन्छ । निबन्धमा विषयको वस्तुपक्ष भन्दा हार्दिक पक्षको प्रधानता रहन्छ । वैज्ञानिक विश्लेषण गर्ने काम निबन्ध र कविता दुवैले नगर्ने हुनाले सहज, सरल, हृदयस्पर्शी भाव र भाषाको प्रयोग यिनमा पाइन्छ । निबन्धमा उन्मुक्त तवरले रमाइलो हँस्यौली-ठट्यौली पाराले एवं सहृदयी मित्रले बोलेसरह निबन्धकारले पाठकसँग कुराकानी गरेको हुन्छ । विषयको चयन गर्दा पनि प्रकृति अथवा जीवनको अत्यन्त कोमल श्रृङ्गारिक विषयको चयन गरिएको हुन्छ । पाण्डित्यपूर्ण बोझले वितृष्णा बढ्ने हुनाले साँझ, प्रभात, आकाश अदि विषयको बारेमा वर्णन गरेर पाठकलाई मोहित तुल्याउँदै आफ्नो उद्देश्य पूरा हुने तवरले विचारको प्रस्तुति निबन्धकारले गरिसकेका हुन्छ । यसरी असल मित्रले कुराकानी गरेभै पाइने रागात्मकता नै निबन्धमा पाइने काव्यात्मकता हो ।

ख. रीति, गुण र अलङ्कार

रीति, गुण, अलङ्कारादिले निबन्ध विभूषित भएको हुन्छ । यिनीहरू सचेत आयोजना भन्दा पनि सहज र स्वतस्फूर्त रूपमा सन्तुलित भएर सामान्यतः सबै निबन्धमा आएका हुन्छन् । रीतिका तीन भेदमध्ये वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली हुन् । गुणहरूमा ओज, प्रसाद र माधुर्य पर्दछन् । वैदर्भी रीतिमा कोमल वर्ण हुन्छन् । यो माधुर्य गुणको सन्निकट हुन्छ । गौडी रीतिमा विकट वर्णयुक्त अनि ओज र कान्तिले भरिएको हुन्छ । गौडी रीति र ओज गुणमा सामीप्य पाइन्छ । वैदर्भी र गौडीका गुण मिलेर पाञ्चाली रीति बन्दछ । यो प्रसाद गुणसँग मेल खाने खालको हुन्छ । अलङ्कारका

पनि शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको उपस्थितिले निबन्धलाई उत्कृष्टता प्रदान गर्दछ ।
यी सबैको उपस्थिति नै सफल निबन्धको विशेषता बन्न पुग्दछ ।

ग. वर्ण, पद र वाक्य

निबन्ध वर्ण, शब्द र वाक्यकै संयोजनबाट बन्ने हुनाले निबन्ध कलामा उचित प्रयोगले निबन्धको वाह्य स्वरूपमा कलात्मकता र आन्तरिक स्वरूपमा सौन्दर्यता प्रदान गर्दछ । व्यञ्जन र स्वर वर्णको आवृत्तिको आकर्षित कलात्मक प्रयोगले निबन्धमा मधुरता, साङ्गीतिक, काव्यात्मकता र आलङ्कारिता पाइन्छ, भने संरचनागत सुन्दरता समेत थप्दछ ।

शब्दको उचित प्रयोगले सरलता, सहजता र श्रुतिमधुरता प्रदान गर्दछ । यसबाट निबन्धकारको शब्दज्ञानको भण्डार थाहा हुन्छ । शब्दालङ्कारको प्रयोग गर्दा निबन्धको संरचना सुदृढ बन्न पुग्दछ ।

वर्ण, शब्द र वाक्यको सन्तुलित प्रयोग हुनुपर्दछ । वाक्यहरू जटिल भएमा भाव खज्मजिन सक्दछ, भने सरलतामा हृदयग्राह्यता पाइने बढी सम्भावना हुन्छ ।

घ. बाह्याभिमुखी र केन्द्राभिमुखी प्रतिपादन

भाव र भाषालाई एकै ठाउँमा समन्वित गर्ने ठङ्ग शैली हो ।^{१६} शैली निबन्धको आन्तरिक उपकरण हो । निबन्धमा मुख्यतः दुईवटा शैली हुन्छन् – बाह्याभिमुखी र केन्द्राभिमुखी । निबन्धको उद्देश्यलाई शीर्षकमै उल्लेखित गरेर सो उद्देश्य परिपूर्तिका लागि विभिन्न प्रसङ्ग, विचार, तर्क र विद्वता प्रदर्शन गर्ने काम हुन्छ । मूल उद्देश्यमै केन्द्रीकृत हुने गरी विचार विस्तार र फैलावट हुँदै जाने यो शैली उत्तम प्रकारको मानिन्छ । यस्तै गरी बाह्याभिमुखी शैलीको विपरीत विभिन्न विचार, तर्क, तथ्य र कल्पनालाई प्रस्तुत गर्दै अन्त्यमा गएर उद्देश्यलाई स्पष्ट्याउने काम केन्द्राभिमुखी शैलीमा गरिन्छ ।

शैलीका अन्य भेदहरू – वर्णनात्मक, आलङ्कारिक, तार्किक, व्याख्यात्मक, विवेचनात्मक, चित्रात्मक, हास्यव्यङ्ग्यात्मक, चेतनप्रवाहमूलक, समालोचनात्मक, व्यञ्जनात्मक प्रतीकात्मक पनि पाइन्छन् । निबन्धमा यीमध्ये जुनसुकै शैलीको प्रयोग भए तापनि त्यसलाई सरल, स्पष्ट, प्रभावकारी, हृदयस्पर्शी, पाठ्यसुगम, रोचक र

^{१६} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २० ।

मनोरञ्जक ढङ्गले प्रयोग गरिनुपर्दछ । सङ्क्षिप्तता बाह्य पक्षसँग सम्बन्धित भए पनि शैली निबन्धको अनिवार्य तत्त्व हो ।

ड. भाषा, शैली

निबन्ध गद्य विधा भएकोले यसमा गद्यात्मक भाषिक स्वरूपको प्रयोग गरिन्छ । निबन्धको भाषा सरल हुनुपर्दछ । जुन भाषामा निबन्ध लेखिन्छ त्यो भाषाको पूर्ण ज्ञान हुनुपर्दछ । जानीबुझी भाषा अलङ्कारयुक्त र क्लिष्ट बनाउनु हुँदैन । कतैकतै उखान-टुक्का, कहीं कहीं गहन तथ्य र कमै ठाउँमा भावप्रधान अलङ्कृत भाषा निबन्धको लागि उपयुक्त हुन सक्छ । अलङ्कारको प्रयोग केवल प्रदर्शनका लागि नभईकन भाषामा प्राण दिनका लागि हुनुपर्दछ । क्लिष्ट एवम् पारिभाषिक शब्दावलीसँग बच्नुपर्छ ।^{१७}

निबन्धमा प्रयुक्त शब्द विषयानुकूल, रोचक र अर्थबोधक हुनुपर्छ । वाक्यसंगठन विषयानुकूल भई शृङ्खलाबद्ध एवम् क्रमबद्ध हुनुपर्दछ । वाक्यरचनामा लिङ्ग, वचन, क्रिया आदि व्याकरणिक शुद्धताको साथै चिह्नहरूको उचित प्रयोग हुनुपर्दछ । यिनै कुराहरूलाई विभिन्न शीर्षक बनाएर यहाँ व्यक्त गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.३ नेपाली निबन्धको विकासक्रम

ईशाको एघारौँ शताब्दीदेखि आरम्भ भएको मानिएको नेपाली भाषाको सर्वप्राचीन नमूनाको रूपमा १०३८ को 'राजा गगनिराजको यात्रा' नामक पुस्तकमा दामुपालको अभिलेख पाइएको छ । वि.सं.१३१२ को 'अशोक चल्लको प्रशासनिक ताम्रपत्र' र वि.सं. १३७८ को आदित्य मल्लको 'गोर्खा अभिलेख' मा नेपाली गद्य लेखनको प्रारम्भिक स्वरूप फेला पार्न सकिन्छ । यसपछिका उल्लेख्य कृतिहरूमा भास्वती (१४५७ पूर्व), खण्डखाद्य (१६४८), जातककर्म पद्धति, वाजपरीक्षा (१७०० तिर), ज्वरोत्यत्ति चिकित्सा (१७७३), प्रायश्चित्तप्रदीप (१७८०), औषधरसायन (१८००) आदि कृति छन् । यस चरणमा अभिलेख, ताम्रपत्र, शिलापत्र, औषधीमूलो, यात्रा, राजकाज, प्रकाशन, लेनदेन, व्यवहार, नीति, ज्योतिषशास्त्र, जीवनीसाहित्य आदि विषयमा लेखिएका पाइन्छन् । यी कृतिहरूमा आख्यानात्मक र प्रबन्धात्मक विशेषता

^{१७} खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल र देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

पाइन्छ ।^{१८} आधुनिक नेपालको जन्म हुनुभन्दा अघिका ग्रन्थादिलाई निबन्ध मान्न सकिँदैन । यी सामग्रीहरू नेपाली गद्यका पृष्ठभूमिका प्राचीन स्रोत मात्र हुन् ।^{१९}

३.३.१ प्राथमिक काल

नेपालको एकीकरणसँगै नेपाली भाषाले स्थिर रूप प्राप्त गर्‍यो र क्रमशः विकसित र विस्तारित हुन थाल्यो । यसै समयलाई नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल मानिएको छ । वैयक्तिक अनुभूति, स्वतन्त्र अभिव्यक्ति, स्फूर्त विचार र वर्णनात्मका जस्ताप्रवृत्ति लिएर देखापरेको पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' लाई नेपाली निबन्ध-साहित्यको प्रथम चरणको निबन्धात्मक अभिलक्षण भएको प्रमुख कृति मानिएको छ ।^{२०} यसपछि भानुदत्तको 'हितोपदेश मित्रलाभ' (१८३३), शक्तिवल्लभ अर्यालको 'हास्यकदम्ब' (१८५५), सुन्दरानन्द बाँडाको 'त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा' (१८९०), भवानीदत्त पाँडेको 'मुद्राराक्षस' (१८९२) आदि गद्यात्मक लेखनमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउने कृतिहरू प्राप्त भए । यसबीचमा 'लक्ष्मीधर्म सम्बाद' (१८५१), सुन्दरानन्द बाँडाको 'अध्यात्म रामायण' (१८९०), भवानीदत्त पाण्डेको 'आत्मबोध' (१८९३ पूर्व) जस्ता कृति निस्किए पनि जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' (१९०९) निस्कनु अघिसम्म निबन्धमा उल्लेख्य कृति प्राप्त हुन भने सकेन । दिव्योपदेशपछिको महत्त्वपूर्ण कृतिहरूमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' र मोतीराम भट्टको 'भानुभक्तको जीवनचरित्र' नै उल्लेख्य देखा पर्दछन् । उपदेश, यात्रा र जीवनी साहित्यले गद्यलेखनलाई उकास्न बल पुऱ्याएको देखिन्छ । यस समयमा नै निबन्धका प्रारम्भिक लक्षणहरू पाइन्छन् तर विधागत विभाजन गर्न भने कठिनाई नै देखापर्दछ । यो समयमा नेपाली गद्यसाहित्यको उठान हुने आधारहरू पाइए पनि अपरिष्कृत भाषा, संरचनाको शिथिलता र आख्यानतत्त्वको असंतय अनियन्त्रित प्रयोगले दुर्बल सावित हुन पुगेकाले नेपाली निबन्धको बीजकालका रूपमा नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल रहेको छ ।^{२१}

^{१८} खगेन्द्रप्रसाद लुइँटेल र देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, पृ. १४ ।

^{१९} डा. दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास नेपाली निबन्ध, काठः साभा प्रकाशन, चतुर्थ संस्करण, २०४९, पृ. १२८ ।

^{२०} ऐजन ।

^{२१} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३१ ।

३.३.२ माध्यमिक काल

वि.सं. १९५८ मा 'गोरखापत्र' प्रकाशन भएपछि नेपाली निबन्धको माध्यमिक काल आरम्भ भएको मानिन्छ। यस समयका 'अघि मूर्ख पछि बुद्धिमान' (१९५९), 'निद्रा' (१९६६), 'श्री वसन्त पञ्चमी' (१९६६), 'दूधको गुण अवगुण' (१९६७), सुखदुःख (१९६७), शिशु र शिक्षा (१९७०) जस्ता लेखहरूले नेपाली निबन्धको प्रारम्भिक रूपरेखा कोर्न पुगेका थिए भन्न सकिन्छ।^{२२} यसबाहेक वनारसबाट प्रकाशित हुने 'सुन्दरी' (१९६३), 'माधवी' (१९६५), 'चन्द्र' (१९७१), 'गोर्खाली' (१९७२) आदिले पनि निबन्धको विकास थालेको पाइन्छ। 'सुन्दरी' मा 'बेसरी' शीर्षकको निबन्धात्मक लेख र देवीदत्त शर्माको 'उचित चर्चा'(१९६५) प्रकाशित छ। 'माधवी' मा गद्यलाई विशेष स्थान दिएर राममणि आ.दी. को 'कवितारीति', 'मातृभाषाको आवश्यकता' र 'काशिमर यात्राको वर्णन' निबन्ध पुस्तक देखापरेका छन्। वि.सं. १९७१ मा वनारसबाट प्रकाशित मासिक पत्रिका 'चन्द्र' मा सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान आदिका निबन्ध प्रकाशित भएका छन् भने 'गोर्खाली' मा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको 'सोक्रेटसको बहस' छापिएको पाइन्छ।

१९७४ मा खर्साङ्गबाट प्रकाशित 'चन्द्रिका' पत्रिकामा शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको 'महेन्द्रमल्ली' 'कविताको फल', 'प्रेम', 'समयको मूल्य' जस्ता निजात्मक निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन्। यसै समयमा पारसमणि प्रधानको 'अध्यावशाय' निबन्धहरू र बङ्किमचन्द्रको 'खद्योत मानव' शीर्षकका निबन्धलाई 'जुनकीरि' शीर्षकमा अनुवाद गरी प्रकाशित गरेका छन्। यस्तै चन्दनसिंह, नन्दराम र मानसिंहको सम्पादकत्वमा देहरादुनबाट प्रकाशित 'गोर्खा संसार' पत्रिकामा वेदनिधि शर्माको 'जातीय रोगको अचुक औषधी' (१९८३) र विद्यावतीको 'तरुणतरुणी कुन्न छन् ?' (१९९४) निबन्धहरूले नेपाली जातीय निष्कृत्यता अनि सामाजिक विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा उद्घाटन गर्ने काम गरेका छन्।^{२३}

दार्जीलिङबाट प्रकाशित 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' १९८९ पत्रिकामा सूर्यविक्रम, पारसमणि, रूपनारायण आदिका क्रमशः 'साहित्य सेवा', 'चरित्र सुधार' र

^{२२} रामप्रसाद दाहाल, सिङ्गे नेपाली भाषा साहित्यको इतिहास र साहित्यकारहरूको परिचय, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, (प्रकाशक), २०५४, पृ. ११६।

^{२३} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ६८।

‘नैतिकता’ जस्ता बौद्धिकता तथा निजात्मकताले ओतप्रोत निबन्ध प्रकाशित भएका छन् ।

यसरी स्वदेशी र प्रवासीहरूले पत्रिकाका माध्यमबाट निबन्धलेखनमा गति प्रदान गरेर भाषासाहित्यको उत्थान गरेका छन् । वैचारिक, वर्णनात्मक र विचारात्मक निबन्धको अधिकता पाइए पनि मौलिक र आत्मकपरक निबन्धलेखनको थालनी यसै कालदेखि भएको हो । यस कालका निबन्धहरू व्याकरणसम्मत गद्यात्मक भाषा र आयामको निश्चितता जस्ता सकारात्मक पक्ष देखिए पनि परिष्कृत शैली र अनुभूतिको अभाव, चिन्तनको गहिराई नपाइनु, शिथिल संरचना र भाषिक स्थिरताको अभाव हुनु यस कालका नकारात्मक पक्षहरू हुन् ।

३.३.३ आधुनिक काल

३.३.३.१ प्रथम चरण (वि.सं. १९९१-२०१६)

१९९१ शालमा ‘शारदा’ पत्रिकाको प्रकाशनले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा नयाँ मोड ल्याउन सफल भयो । नेपाली निबन्ध साहित्यको आधुनिक साहित्यको आधुनिक युगको शुत्रपात्र गर्ने श्रेय ‘शारदा’ पत्रिकाले प्राप्त गरेको छ । बालकृष्ण समको ‘वर्दाहामा शिकार’ लाई निबन्ध भनिए पनि त्यो पूर्णतः निबन्ध होइन, बरु ‘त्यो’, ‘पानी’, ‘आत्मविश्वास’ आदि निबन्धहरू प्रकाशित भएपछि समको उच्चता कायम भयो । ‘वर्दाहामा शिकार’ कथात्मक गुण बोकेको र अन्य निबन्धहरू वस्तुपरकता, बौद्धिकता र विचारले थिचिएका भएकाले आजको निबन्धले प्रतिस्थापन गरेको मूल्यलाई नेतृत्व दिन नसकेकाले नै १९९३ आषाढमा ‘शारदा’ मा प्रकाशित ‘आषाढको पन्ध्र’ निबन्धले आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रथम पाइलोको रूपमा स्थापित हुने मौका पायो । यस बीचमा नरेन्द्रमणि आ.दी. बोधविक्रम अधिकारी, प्रेमराज शर्मा, सिलवाल पण्डित आदि निबन्धकार निबन्धहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् ।

नेपाली निबन्धमा सौन्दर्यमूलक एवम् भावात्मक चेतको प्रविष्टि गराएर लेख्ने देवकोटाले २००२ सम्ममा ३७ वटा विचारभन्दा बढ्ता भाव र अन्तर्मुखी चिन्तन अभिव्यक्ति भएका निबन्धहरूको सङ्ग्रह प्रकाशित गरे । यसै समयमा ‘निद्रा’ (१९९५), ‘बेलामा’ (२०००), ‘फर्सीको भोल’ (२००१), ‘नरनारी’ लेखिसकेका र ‘नरनारी’ बाहेक

अरु तीनवटै 'शारदा' मा प्रकाशित भइसकेका थिए । 'लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह' निबन्ध साहित्यको क्षेत्रमा कोसेढुङ्गे सावित भएको छ ।

यसै समयमा स्वदेशी र विदेशी दुवै क्षेत्रबाट निबन्ध लेखन र प्रकाशन जारी रहेको पाइन्छ । जसमध्ये बाबुराम आचार्य, बदरीनाथ भट्टराई, भेषराज शर्मा, भीमनिधि तिवारी, यदुनाथ खनाल, खड्गमान मल्ल, रुद्रराज पाण्डे, अच्छा राई 'रसिक', सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणिधर कोइराला, पारसमणि प्रधान, रूपनारायण सिंह रहेका छन् ।

यस चरणमा मूलतः तीनवटा प्रवृत्ति प्रमुख रूपमा देखापरेका छन् । तिनमा पहिलो प्रवृत्ति हो – देवकोटाबाट प्रवृत्त भएको स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति । दोस्रो प्रवृत्ति हो – समबाट प्रवृत्त भएको शास्त्रीयतावादी प्रवृत्ति^{२४} र तेस्रो प्रवृत्ति हो – क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति । यस अन्तर्गत कलमचलाउनेहरूको नेतृत्व हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले गरे ।

यसै चरणमा देवकोटाले प्रसिद्ध आधुनिक पश्चिमी निबन्धकारहरूका निबन्धहरूको अनुवाद गरी प्रकाशित गरेर निबन्ध अनुवादको परम्परा बसाले ।

यस चरणका निबन्धहरूमा संरचना र स्वरूपमा विविधता पाइन्छ । शैलीशिल्पगत नवीनता र काव्यात्मकता पाइने यी निबन्धहरूले अन्तर्राष्ट्रिय स्तर समेत प्राप्त गरेकोले यस समयलाई नेपाली निबन्धको स्वर्णयुग मानिन्छ ।

३.३.३.२ दोस्रो चरण (२००४–२०१६)

आधुनिक नेपाली निबन्धको दोस्रो चरणको प्रारम्भ देवकोटाको सम्पादकत्वमा बनारसबाट प्रकाशित 'युगवाणी' (२००४) साहित्यिक पत्रिकासँगै भएको मानिन्छ । देवकोटाको 'समाजवादको धुनमा', नारायणप्रसाद भट्टराईको 'हावाबाजी', अच्छा राई 'रसिक' को 'नारी समस्याको हाल' र रुद्रराज पाण्डेको 'गुन्द्रुकको पुकार' जस्ता निबन्ध यस पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । यस बेलामा निबन्धहरूमा तत्कालीन राजनैतिक अवस्थाले जन्माएका विकृतिहरूको अन्त्य गरी स्वस्थ र सुन्दर समाजको स्थापना गर्ने चाहना अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ ।

^{२४} ऐजन, पृ. ७० ।

यस समयमा निबन्धकार देवकोटा विशुद्ध प्रकृतिवादी सौन्दर्यचेतलाई परित्याग गरी क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिको लेखनतर्फ उन्मुख भए ।

वि.सं. २००४ मा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको सम्पादकत्वमा 'साहित्यस्रोत' पत्रिका प्रकाशित हुन्छ । यिनमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधान नौला बान्की भएका निजात्मक निबन्धहरू प्रकाशित गरेर नेपाली निबन्धको दोस्रो चरणको थालनी गर्दछन् । यस अवधिमा 'आँखा' (२००५), 'भारती' (२००६), 'पुरुषार्थ' (२००६), 'प्रभात' (२००७), 'प्रगति' (२०१०), 'गोर्खा' (२०११), 'नौला पाइलो' (२०१३), 'इन्द्रेणी' (२०१३), 'प्रहरी' (२०१६), 'नेपाली' (२०१६), जस्ता साहित्यिक पत्रिकाहरूमा थुप्रै निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन् । यस समयका निबन्धकारहरूमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, रामकृष्ण शर्मा, रूपनारायण सिंह, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, कमलमणि दीक्षित, भीमनिधि तिवारी, तारानाथ शर्मा, ईश्वर बल्लभ, बदरीनाथ भट्टराई, श्यामप्रसाद शर्मा, वासुदेव शर्मा लुइँटेल, चूडानाथ भट्टराई, केशवराज पिंडाली, अच्छा राई 'रसिक' आदि देखिन्छन् ।

यस चरणमा प्रकाशित निबन्धात्मक पुस्तकहरूमा बदरीनाथ भट्टराईको 'पच्चीस प्रबन्ध' (२००८), भेषराज शर्माको 'के कस्तो?' (२००३), भीमनिधि तिवारीको 'पन्ध्र प्रबन्ध' (२००४), हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका 'भूस्वर्ग' (२००३), 'तीस रूपैयाँ नोट' आदि पर्दछन् ।

चूडानाथ भट्टराईको 'निबन्ध चूडामणि' (२०१६), अच्छा राई 'रसिक' को 'सप्तकोशी' (२०११), श्यामप्रसाद शर्माको 'तँ तिमी तपाईँ हजुर' (२०१४), कमल दीक्षितको 'यस्तो पनि' (२०१३) आदि देखा पर्दछन् ।

बदरीनाथ भट्टराईका र भीमनिधि तिवारीका निबन्धहरू परात्मक तथा वस्तुपरक देखिन्छन् । प्रेमराज शर्माले सुरु गरेको हास्यव्यङ्ग्य निबन्धलाई केशवराज पिंडाली, वासुदेव शर्मा लुइँटेल आदिले अगाडि बढाए । खोज-अनुसन्धानमा कमल दीक्षितको नाम आउँछ । श्यामप्रसाद शर्मा र हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले निजात्मक निबन्धको आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति अँगाले । यसै समयका देवकोटाको क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिले पनि चरमोत्कर्ष प्राप्त गरेको छ । यिनका क्रान्तिकारी-स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति, चरमोत्कर्ष रूप पाएका निबन्धहरू 'साँढे' शिशुभक्षकका लागि क्षमा प्रार्थना !', 'म सुवासिनी मान्छे भए के गर्ने थिएँ' आदि हुन,

जुन त्यतिबेला प्रकाशित हुन सकेनन् । पछि २०३९ सालमा 'दाडिमको रुखनेर' निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्कलित हुन पुगेका छन् । तैपनि हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको तुलनामा देवकोटा पछि परेका देखिन्छन् ।

३.३.३ तेस्रो चरण (२०१७ देखि हालसम्म)

आधुनिक नेपाली निबन्धको तृतीय चरण 'रूपरेखा' प्रकाशनको समय २०१७ सालदेखि शुरु हुन्छ र यस चरणले वर्तमान समयलाई समेत छुन पुगेको छ । यस चरणमा देशभित्र र देशबाहिरका अनेकौँ समाचारमूलक र साहित्यमूलक पत्रपत्रिकाको बाढी नै आयो । यसका साथै विभिन्न संघसंस्थाका मुखपत्रहरूबाट निबन्ध प्रकाशनको तीव्रता आएको देखिन्छ । तृतीय चरण निबन्ध विकासमा अनेक प्रकारका प्रवृत्ति लिएर देखिएको छ । यस चरणमा पाइने अनगिन्ती प्रवृत्तिलाई तीन मूल प्रवृत्तिमा समेटेर प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । ती मध्ये (१) बौद्धिक चिन्तन धारा, (२) आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा र (३) समसामयिक विसङ्गतिप्रतिको टिप्पणीमूलक धारा ।

तृतीय चरणले जन्माएका निबन्धकारमध्ये उल्लेखनीय प्रतिभाका रूपमा प्रयोगशील निबन्ध लेखनको थालनी र विकासमा नयाँ मोड ल्याउने शङ्कर लामिछानेलाई लिन सकिन्छ । उनले 'एक्स्ट्रयाक चिन्तन प्याज' (२०२४), 'गोधुली संसार' (२०२७), 'बिम्ब प्रतिबिम्ब' (२०२८), 'शङ्कर लामिछाने' (२०३२) जस्ता लयात्मक, चित्रात्मक र काव्यात्मक भाषामा बौद्धिकता, चिन्तनशीलता र प्रयोगधार्मिता आदिको प्रयोग भएका निबन्ध लेखेका छन् । शिल्पमा अमूर्तता एवम् चेतनप्रवाहका दृष्टिले बौद्धिक गहनताले भरिएका यिनका निबन्धहरूले आधुनिक नेपाली निबन्धको तेस्रो चरणको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । तेस्रो चरणको प्रथम प्रवृत्तिअन्तर्गत कलम चलाउनेहरूमा रामकृष्ण शर्मा, म.वि.वि. शाह, भाइचन्द्र प्रधान, कमल दीक्षित, इन्द्रबहादुर राई, बालकृष्ण पोखरेल, श्रीधर खनाल, रामकुमार पाँडे, वासुदेव त्रिपाठी, कृष्णप्रसाद पराजुली आदि पर्दछन् ।

तेस्रो चरणको दोस्रो चरणअन्तर्गत समाजमा धार्मिक, प्रशासनिक एवम् सांस्कृतिक विसङ्गतिका पक्षहरू र राजनैतिक एवम् आर्थिक विसङ्गतिहरूप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्ने प्रवृत्ति आलोचनात्मक यथार्थवादी निबन्धकारहरूले प्रयोग गरेका छन् । यस

फाँटमा पर्ने निबन्धकारहरूमा रमेश विकल, पारिजात, आनन्ददेव भट्ट, लीलाध्वज थापा, गोविन्द भट्ट, चूडामणि रेग्मी, वल्लभमणि दाहाल, वासुदेव शर्मा लुइँटेल देखिन्छन् ।

समसामयिक विसङ्गतिको आलोचना गर्ने तेस्रो प्रवृत्तिअन्तर्गत लेखिएका निबन्धहरूमा स्वच्छन्दतामूलक र अन्तर्मुखीचेतको स्थान नगण्य हुँदै गएको छ भने पछिका वर्षहरूमा अराजकतामूलक स्वतन्त्रतावादको विकास हुँदै गएको छ । समाजमा देखा परेका विकृति र विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्यवाण प्रहार गरेर निबन्ध सृजना गर्नेहरूमा गङ्गा उप्रेती, माधवप्रसाद पोखरेल, निर्मोही व्यास, मोहनराज शर्मा, रामलाल अधिकारी, पद्मरत्न तुलाधर, मेघराज मञ्जुल, विमल निभा, राजेन्द्र सुवेदी, घनश्याम कँडेल र विकिरण निर्जीव, सुधा त्रिपाठी, मनु पौडेल, भीष्म उप्रेती, रुद्र खरेल, खगेन्द्र सङ्गौला आदि पर्दछन् । समसामयिक धाराअन्तर्गत निबन्ध सिर्जना गर्ने क्रम, चलिरहेकोले कैयौं निबन्धकारहरू स्थापित हुँदैछन् ।

चौथो परिच्छेद

‘खै खै’ निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण

४.१. खै खै निबन्धको विवेचना

४.१.१. विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिडांलीको खै-खै निबन्ध एक उत्कृष्ट हाँस्य व्यङ्ग्य निबन्ध हो । खै खै २०१७ निबन्ध सङ्ग्रह भित्रको यो पहिलो निबन्ध हो । यसको प्रकाशन पहिलो पटक ‘प्रगति’ पत्रिकामा भएको थियो । प्रस्तुत निबन्धमा सलाई नकिनी अर्काले सल्काएको चुरोटले खै खै भन्दै आफ्नो चुरोट सल्काउने प्रवृत्तिका मानिसहरूलाई व्यङ्ग्य गर्दै लेखिएको छ ।

यस निबन्धमा सानै देखि चुरोट खान लागेको बानीले रगत र पसिनाको कमाई काटेर भए पनि जतिसुकै महङ्गी भए पनि चुरोट खानु परिरहेको अवस्था को चित्रण गरिएको छ । मानिसहरूले सल्काएको सिङ्गै चुरोटलाई खै खै भन्दै आफ्नो चुरोट सल्काउँदै शुरुमै ठोसेर खलौती लगाए भैं तान्दा चुरोट नेप्टिई चेप्टिई आधा भए पछि फिर्ता हुदाँको अवस्था देखाइएको छ । चुरोटलाई वनस्पति नेतासँग तुलना गरिएको छ । घाँसघुसलाई मेसिनबाट पेलि बनाइएको घ्यू सँग दुध दहीबाट बनेको शुद्ध घ्युसँग तुलना नभए भैं २००७ साल पछिका नेताहरू कृत्रिम र अवसरवादी नेता भएको टिप्पणी गरिएको छ ।

यस निबन्धमा एउटै चुरोट ३ पल्ट खै खै भन्दै अर्काले सल्काउँदा चुरोटको घति नभरी सकिन लागेको देखि रिस उठेर ‘मागी मागी छोरा को बिहे ’ (खै खै पृष्ठ २) भन्दा उल्टै महाशय रिसाएर आफैलाई ब्रम्हण्ड देखिने गरी हिर्काएको र ७ दिन सम्म दुखेको त्यही चुरोटको ठुटो घति नभरी फ्याँकी अगाडि बढेको र पछाडि फर्कदा उनै महाशयले फालेको ठूटोबाट चुरोट सल्काएको देखा मानिसको नियतिको चर्चा गरिएको छ ।

चुरोटको घीत नभरी पुनः अर्को चुरोट सल्काएर नदेखाई खान खोज्दा नाकको पोराबाट धुवाँ निस्केको अर्को मान्छेले खै खै ए दाई भनेर चुरोट माग्दा निरीह भएर दिएको पुनः अगाडि बढने क्रममा एक अर्काको महाशय नसल्काएको चुरोट लिएर बसेको देखा उल्टै दिशा फर्केर आफू दौडेको अवस्था उल्लेख गरिएको छ । अर्को प्रसंगमा आफू साधारण मान्छे ले महङ्गो चुरोट खान नसक्ने महङ्गो चुरोट त भ्रष्टाचार गर्नेले खाने एक मित्रले महङ्गो चुरोट दिएको र उक्त चुरोट खाँदै मङ्ग वासना आएको त्यसैको आनन्दमा भुल्दा महाशयसँग

ठोकिँदा लाजले पानी भएको तर ऊ रिसाउनुको सट्टा खै खै भनी चुरोट सल्काउन माग्दा तीन छक्क परेको उल्लेख गरिएको छ ।

निबन्धको अन्त्यतिर बजारमा दिनमा ७ पल्ट हिड्नु पर्ने चुरोट नखाई नसक्ने, चुरोट खै खै भनेको बेला दिई राख्दा समयमा पुगेर काम गर्न ढिलाई हुने, आफुले धीत मरुन्जेल चुरोट खान नपाउने, समयको बर्बादी पैसाको बर्बादी, स्वास्थ्य बिग्रनु, जतिसुकै ठूला भलादमीमा पनि खै खै भन्ने बानी नघट्नु, चुरोटको भाउ जति नै आकाशीय पनि कसैले चुरोट खान नछोड्नु, हिँडदा धेरैसँग भेट भएर खै खै ले सताएकोले आवश्यकता बिना बजार जान साईकल चढ्ने गरेका तैपनि परिचित हुलाकीले रोकेको र चिठ्ठी पत्र देला भनेको त उल्टै साइकलबाट ओलेर खै खै भन्दै निभेको चुरोट सल्काउन मागेको देख्दा धत्तेरी भनी निबन्ध टुङ्ग्याइएको छ ।

४.१.२ विचार / उद्देश्य

प्रस्तुत निबन्धमा चुरोट खाने अम्मलीको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । चुरोटले समयको र पैसाको बर्बादीको साथै स्वास्थ्य बिग्रदा पनि खान नछोडेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । जति सुकै ठूला महाशय भए पनि सलाई नकिनेर अर्काले सल्काएको चुरोट खै खै भन्दै आफ्नो चुरोट सल्काउने प्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । चुरोटको माध्यमबाट २००७ साल पछिका नेतालाई वनस्पति नेताको उपमा दिनु र तत्कालीन राजनीतिप्रति व्यङ्ग्य गर्नु अर्को उद्देश्य रहेको छ ।

सार्वजनिक ठाउँ, बाटो घाटो सर्वत्र चुरोट खानुबाट असभ्य समाजको चित्रण गरिएको छ । महङ्गिले धरहरा छुँदा पनि मानिसलाई चुरोटको अम्मल छुटाउन गाह्रो भएको, यसको सेवन गलत हो भन्ने थाहा पाएर पनि साधारणदेखि विशिष्ट व्यक्तिहरू यसैमा लागेको प्रसंग व्यङ्ग्यात्मक रूपमा निबन्धकारले प्रस्तुत गरेको छन् ।

एक मित्र ले महङ्गो चुरोट खान दिएको उक्त चुरोट खाँदै मङ्ग वासना आएको त्यसैमा अर्को मान्छे सँग जुध्न पुग्दा ऊ रिसाउनुको सट्टा खै खै भन्दै सल्काएको चुरोट माँगी आफ्नो चुरोट सल्काएको प्रसंग उल्लेख गरिएको छ । यसमा महङ्गो चुरोट भ्रष्टाचारीले खाने गरेको र साधारण मानिसले त्यसको खर्च धान्न गाह्रो हुने कुरा उल्लेख भएबाट देश भ्रष्टाचारीले व्याप्त भएको प्रति व्यङ्ग्य छ भने अर्को तर्फ आफूसँग ठोक्किदा पनि नरिसाएर चुरोट सल्काउन खै खै भनी मान्दा मानिसको चुरोट प्रतिको मोहको उल्लेख गरिएको छ ।

४.१.३. प्रस्तुति/शैली

निबन्धकार पिंडालीले व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा समाजमा रहेको खै खै भनेर सलाई नकिनी अर्काले सल्काएको चुरोटबाट चुरोट सल्काउने प्रवृत्तिको चित्रण गरेका छन् । २००७ साल पछिको राजनैतिक परिवेश, महङ्गी भ्रष्टाचार ले व्याप्त भएको प्रसंग प्रति खै खै निबन्धका माध्यमबाट समाजलाई सचेत गराउने कुरामा निबन्धकार सफल भएका छन् । समाजको यर्थाथतालाई आत्मपरक रूपमा प्रथम पुरुष प्रधान शैलीमा निबन्धको प्रस्तुति रहेको छ ।

निबन्धका विभिन्न ठाउँमा वनस्पति नेताको प्रयोग गहतको भोलामा जात फाल्नु, मागी मागी छोराको बिहेजस्ता उपमा र उखान टुक्काको प्रयोगले निबन्धलाई थप रोचकता प्रदान गरेको छ ।

भाषिक दृष्टिबाट यो निबन्ध उत्कृष्ट मानिन्छ, विषयवस्तु भीनो भए पनि यसको प्रस्तुति रोचक, यर्थाथपरक र व्यङ्ग्यले भरिपूर्ण छ । यसमा साना ठूला गरी १८ अनुच्छेद र ६ पृष्ठमा विस्तार गरीएको छ ।

४.२. कला चिन्ने को ? निबन्ध को विश्लेषण

४.२.१. विषय वस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिंडालीको खै खै निबन्ध सङ्ग्रह भित्रको यो कला चिन्ने को ? दोश्रो निबन्ध हो । यो सर्व प्रथम प्रगति पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो । यसमा राणाशासनको अन्त्य पछि प्रजातान्त्रिक नेपाल हेर्नका लागि निबन्धकार भारतको उडिसा नेपालको राजधानी आउने क्रमको यात्रा वर्णनमा घटेका घटनाक्रमहरूलाई समेटिएको छ ।

यस निबन्धमा ३ दिनको रेलको यात्रा पछि अमलेखगजं पुगी बसको यात्रा गर्न लाग्दा नियम अनुशासन बिना तँछ्छाड मछ्छाड, निर्धा, कमजोर, आईमाई केटा केटी नभनी कुन्चदै उछिन्नु पर्ने यसबाट नेपालीले भोग्नु परेको नियतिको चर्चा गरिएको छ । यात्राको क्रममा बगलीमारले जेब कटेर नाङ्गो भुडी देखिएबाट प्रजातन्त्रको नाङ्गोपना प्रदर्शन गरेको कुरा उल्लेख छ । त्यस्तै ट्रकमा समान खाँदै भैँ समान र मानिस अटेस मटेस गरेर राखी यात्रुले कुनै सहजता बिना यात्रा गर्नु पर्ने बाध्यता पनि प्रस्तुत छ । भीम फेदीबाट १० घण्टाको पैदल यात्रा पछि थानकोट पुग्दा कम्मर दुखेर बुढ्यौतीपनको महसूस भएको रोचक प्रसंग पनि छ ।

राजधानीको एकमात्र प्रवेशद्वार थानकोटबाट मोटर चढ्न खोज्दा सिट नपाएर ड्राइभरले एउटा गुन्टोलाई सिटको रूपमा देखाउनु र त्यसैमा चढेरा जाँदा गाडीको उफ्राई र पछराइले गर्दा लाहुरिनी भाउजूको पादुकामा गुन्टोबाट पछारिन पुगेको, खाल्टा खुल्टी भएको ठाउँमा जबरदस्ती गाडी छेक्दा पुर्पुरोमा चोट लागेको अवस्थाको चित्रणले आम नेपालीको यात्रामा भोग्नु परेको यो दुरावास्थाको व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

यस राजधानी प्रवेशको मुख्यबाटोमा राणा प्रधानमन्त्री, त्रिभुवन जस्ता अधिराज्य कुमार र एसिया, युरोप, अमेरिकाबाट कैयन महापुरुष प्रवेश गर्ने यो द्वारले नेपाली प्रजातन्त्रको उपहास भएको व्यङ्ग्य प्रस्तुत छ त्यस्तै त्रिपुरेश्वर हुँदै नयाँ सडक पुगी त्यहाँबाट ट्याक्सी चढी डेरासम्म पुग्दा ट्याक्सी ड्राइभरले भाडा पुंजी चढेको माग्दा ऊसँग चर्को विवाद भएको र उसबाट उल्टै भष्पु खान परेको चर्चाले ट्याक्सीवालाले मनपरी भाडा असुल्ने गरेको, कुनै नियम कानुन नभएको यसबाट नेपालीले भोग्नु परेको पीडाको चर्चा गरिएको छ ।

निबन्धकारले एक प्रसंगमा मोटरको धडधडले नृत्यमा पारखी भएको जस्तो 'कत्यक नृत्य, मणिपुरी या भरतनाट्यम' को संस्कृतको श्लोक उल्लेख गरी न ताल, शुर, बाजा, गाजा बिनाको नृत्य भएको ले यो कला छुट्याउने वा चिन्ने त्यहाँ कोही नभएको उल्लेख भएको छ । यसैबाट निबन्धको 'कला चिन्ने को ?' शीर्षक चयन गरिएको छ ।

४.२.२ विचार / उद्देश्य

निबन्धकार पिडालीले यस निबन्धमा नेपालमा २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भए पछि पनि कुनै किसिमको परिवर्तन नहुनुले प्रजातन्त्र प्रति उपहास भएको तत्कालीन शासक प्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । भारतबाट नेपालको राजधानी प्रवेश गर्दासम्म यात्रुले भोग्नु परेको नियति, पकेटमारबाट सताइनु, मोटरमा ट्रकको सामान खाँदैभैँ खाँदिनु, मोटरमा सिट बिना नै जबरजस्ती यात्रा गर्नु पर्ने बाध्यता आदि प्रसँगले नेपालको सडक विकास यातायातको समस्यालाई प्रष्टाइएको छ ।

सडक भत्किएर खाल्टा खुल्टीमा मोटरको यात्रा गर्दा नाच्च नजाने पनि न बाजा, न सुर, न ताल, न गीत मोटरको घ्यार घ्यारको आवाजमा नाच्नु पर्ने त्यो नृत्य कला कस्तो हो चिन्ने को ? भन्ने उक्तिबाट चर्चा गरिएको छ । ट्याक्सीवालाबाट मनपरी भाडा असुल्ने

प्रवृत्ति र त्यसबाट राजधानी वासीले भोग्नु परेको पीडा व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

राजधानीको प्रवेशद्वार मानिने थानकोटबाट नयाँ सडकसम्मको मोटरको यात्रा कहाली लाग्दो भएको यसैमा राणा प्रधान मन्त्री, राजाहरू, विदेशी पाहुनाहरू सबै यस्तै दुर्दशा भोग्दै यात्रा गर्नु पर्ने विवशता र अर्कोतर्फ नेपाली को प्रजातन्त्र र विकासको खिल्ली उडाई सबैलाई सचेत गराउनु यसको उद्देश्य रहेको छ ।

४.२.३. प्रस्तुति /शैली

निबन्धकार पिँडालीले भारतको उडिसाबाट अभलेखगन्ज, भीमफेदी, थानकोट, नयाँ सडक हुँदै आफ्नो डेरा सम्मको यात्रालाई मूल विषय बनाएर निजात्मक रूपमा यात्रा परक निबन्ध पाठक सामु पेश गरेका घन्टी यात्रुले बसमा चढ्न जाँदा तँछ्छाडमछ्छाड, आइमाइ केटाकेटी केही नभनी कहलिनुपर्ने, पन्छाउनुपर्ने, गुन्द्रुक खारेभैं सामान र मानिस खौदिनु पर्ने, सिट बिना यात्रा गर्नुपर्ने आदि प्रसंगहरू बडो मार्मिक र ठट्यौली पाराले प्रस्तुत गरिएको छ । राजधानी प्रवेशको मूलबाटोमा खाल्टा खुल्टी त्यसमा मोटर गुडाउँदा यात्रुवर्गले भोग्नु परेको सास्ती हृदयस्पर्शी र यथार्थपरक छ । नेपालमा २००७ साल पछि आएको प्रजातन्त्र र यसले दिनुपर्ने विकासको गतिलाई तत्कालीन शासक वर्गले यसलाई ओभरलेपमा पारेको कुरा व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस निबन्धमा प्रयोग गरिएको नेपाली भर्सा शब्द र अनुकरणात्मक शब्द तथा टुक्काले निबन्धलाई अग्रता दिएको छ यो निबन्धकारको विशेषता हो । यो निबन्ध साना ठुला गरी १० अनुच्छेद, सवा ४ पृष्ठमा समेटिएको छ ।

४.३. 'आखिरी दृश्य' निबन्धको विश्लेषण

४.३.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले आखिरी दृश्य निबन्धमा गाउँको गरिब सोभ्रो पुगेको जीवनलाई हँसी मजाक रूपमा टोलका केही केटाहरू मिलेर उसको बिहेको काल्पनिक नाटक गरेर जीवनलाई बर्बादी तर्फ धकेलेको चित्रण गरेका छन् । यो प्रगति पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा पुनले दुःख कष्ट गर्दै अर्काको काम गरेर बाँकी जीवन आनन्दपूर्वक बिताउने इच्छा हुन्छ, जुन आम मनुष्यको चाहनालाई प्रतिबिम्बित गरेको छ । वास्तवमा घरजम विनाको जिन्दगी एकाङ्की, अनियमित र अनियमित र अनियन्त्रित अवस्थामा गुज्रिएको हुन्छ । उसको विहेको लागि धेरै ठाउँमा धाउँछ, गुहारछ, तर गरीब देखाइमा कुरूप भएकोले कसैले नपत्याई उमेरले पैतीस काटि सक्छ ।

निबन्धको अर्को पात्र सानुबाबु र उसका केही साथीहरूले पुनेको नाटकीय विहे गर्ने योजना बनाउँछन् । यसै क्रममा सुरेन्द्रलाई षोडशी दुलहीका रूपमा सिंगारी सोभो पुनेलाई सिन्दुर हाल्न लगाई गन्धर्व विहे गराइ दिन्छन् । विहे गर्न पाएकोमा पुने मख्ख हुन्छ तर उसको सोभोपनको फाइदा उठाएर तिम्रो घरवासको व्यवस्था छैन । २/४ दिन दुलही माइती मै बस्छिन् र केही समय पछि सबै मिली राम्रो डेराको बन्दोबस्त पछिसँगै बसौला भन्दा यसैमा पुनेले विश्वास गरी विहे पछिको सुहागरात बिताउन नपाई छुट्टिनु पर्दाको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यसपछि केहि दिन विहे भएको भन्दै साथी भाइको बधाइ स्वीकार्दै, चियानास्ता खुवाउँदै दिन बिच्छिन् । डेराको बन्दोबस्तमा कुनै प्रगति हुँदैन, जसले डेराको लागि सहयोग गर्ने वचन दिएका थिए तिनले सोध्न छोडे । एक दिन पुने सानुबाबुसँग गएर आफ्नी श्रीमतीसँग कहिले भेट हुने, न नाम थाहा छ न माइती घर थाहा छ, अन्योलमा पर्दै भेट्नलाई गुहार माग्छ ।

निबन्धलाई अगाडि बढाउने क्रममा थप अर्को योजना बनाइन्छ जस अनुसार सानुबाबुले दुलही घर व्यवस्था गर्न मधेश तिर कमाइ गर्न हिडेको खबर सुनाउँदा पुने छाँगाबाट खसे भै हुन्छ । उसकी श्रीमती रफुमाया(नक्कली नाम) मधेशतिर दरबारमा काम गर्न गएको सुन्दा पुनेलाई शँका हुन्छ दरबारमा महिलालाई चरित्र जोगाउन गाह्रो हुने 'व्याज खोज्दा साँवा नै गुम्ने' प्रति आशंका व्यक्त गरिएको छ । अर्को चरणमा अनपढ पुने सानुबाबुको भरमा चिठी पत्र आदान प्रदान गर्छ जुन कृत्रिम प्रपन्च रचेर काम गरिएको हुन्छ । यसै क्रममा सानुबाबु ४ वर्षको लागि अमेरिका हिड्दा कथावस्तु रोकिए भै भएको छ । ऊ पढेर फर्के पछि पुनेको जीवन अन्तिम अवस्थामा पुगिसकेको हुन्छ । ऊ बौलाह भै भएर सबैको घृणाको पात्र बनेको हुन्छ । सानुकान्छा आएको खबर सुनी पुने दाही, जुंगा लामा भएको, दुब्लो, ख्याउटे, च्याउरी परेको अनुहार लिएर श्रीमती भेट्ने अभिलाशा लिएर कोठामा पुग्छ । सानुबाबुलाई यो अवस्था देख्दा दया पनि लाग्छ आफ्नै काम प्रति धिक्कार पनि गर्छ । पुनेले अब मेरो श्रीमतीसँग भेट हुँदैन होला । ऊ आउँदा मेरो प्राण रहन्न होला ।

यो नासोको पोका लिनुस् । रफुमायालाई दिनु होला यसमा ७ लाख रुपैयाँ छन् । तर त्यसमा कागजका खोस्टा, चक्लेटका खोस्टा हुन्छन् जसलाई पुनेले बेलायती रुपैयाँ भन्दै बेहोसीपना प्रदर्शन गर्दछ । यसरी एक सोभो केटाको जीवनलाई खेलवाड गरिएको आखिरी दृश्य निबन्धमा समेटिएको छ ।

४.३.२ बिचार/उद्देश्य

निबन्धकार पिँडालीले एक सोभो, गरिब, अनपढ, इमान्दार, छिट्टै विश्वास गर्ने पात्रको रूपमा पुनेलाई उभ्याएर उसको देखावटी बिहेको सपना बोकी काल्पनिक दुलही बिहे गराइन्छ । बिहे हुन नसकेकोलाई बिहे गराइदिनु मानवता रूपी व्यवहार हो तर गलत तरिकाले केटालाई दुलही बनाई नाटक रच्नु जुन घटना उसको जीवन समाप्त हुँदा सम्म रहस्योद्घाटन नगर्नु साँच्चै घृणित र असभ्यताको प्रतीकप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

बिहे पछिको जीवन सुख शान्ति हुने कल्पनामा डुबेको पुने बिहे पछि श्रीमती भेट्न नपाएर छटपटी भएको कृत्रिम पत्रात्मक व्यवहारमा सन्तोष लिएको धेरै पैसा कमाएर घरजम राम्रो सँग गर्ने आशामा जीवन अन्धकारमा धकेलिएको र जीवनको अन्तिम घडीमा पुग्न लागेको चित्रण गरिएको छ । यसमा हद भन्दा बढी विश्वास गरेर पुनेले धोका खाएको छ । मानिसको जीवन्त आशा र भरोसामा वितरहेको हुन्छ जुन यस 'आखिर दृश्य' निबन्धमा चित्रण गरिएको छ ।

४.३.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकार पिँडालीले यस निबन्धमा पुनेको जीवनलाई बिहे अघि र पछिको चित्रणलाई सहज, कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । काल्पनिक घटनाक्रमलाई पुनेको यथार्थ जीवनमा प्रतिबिम्बित गरिएको छ जुन पुनेले शुरु देखि अन्तिम सम्म कुनै पनि शंका नलिइ जीवनको अन्तिम संघारमा पुगेको चित्रण बडो मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ ।

पुनेले प्रयोग गरेका शब्दहरू निश्छल, सोभो कारुणिक छन् । जुन श्रीमतीलाई भेट्ने आशै आशामा वितेका छन् । समय-समयमा श्रीमतीसँग भेट हुन नसकेको आशङ्का व्यक्त गर्दै उसको सोभोपनाको फाइदा उठाई जीवनलाई बर्बादीतिर धकेलेको चित्रण कलात्मक ढंगले अगाडि बढाइएको छ । जुन घटनाक्रम अन्तिम अवस्थासम्म गोप्य राखिएको छ ।

विषयवस्तुलाई अगाडि बढाउने क्रममा बीच बीचमा संवादको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस निबन्धालाई ३९ अनुच्छेद र ८ पेजमा समेटिएको छ ।

४.४ मृत्युपछिको जिवन निबन्धको विवेचना

४.४.१ विषयवस्तुको सारसाङ्क्षेप

खै-खै निबन्ध सङ्ग्रह भित्रको यो मृत्यु पछिको जीवन चौथो निबन्ध हो । यस निबन्धमा निबन्धकार केशव राज पिडाँलीले एक मानसिक सन्तुलन गुमाएको व्यक्तिको कोही मृत्युपछि पुनर्जन्म भएको घटनालाई समेटेका छन् । यो निबन्ध प्रगति पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा मूल पात्र राकेश मानसिक सन्तुलन ठिक नभएको उसका क्रियाकलापहरू अस्वाभाविक भएकाले सबैले उसलाई पागलको संज्ञा दिएर उडाइरहेको हुन्छन् । ऊ सबै दुनियाँदेखि दिकदारीको उसको कुरा सुनिदिन कोही भेट्टाउँदैन । ऊ एक धनी परिवारमा जन्मे, हुर्केको उसको पिताको निधन पछि मनलाई शान्ति लिन घरबाट निस्केर घुम्दै हिडेको यसै क्रममा काठमाडौँ पुगेपछि उसलाई शान्ति मिल्यो । उसको पूर्व साथी शेखरसँग भेट भए पछि बाँकी जीवन शेखरकी बहिनी कुमिदिनीसँग वैवहिक बन्धनमा बाँधिने ठुलो वँगलामा बस्ने आदि कुरा शेखरको घरमा चलेको बेला तिस वर्ष अगाडिको गोरखा पत्रमा एक वँगला बिक्रीको विज्ञापन भेटिन्छ । त्यो वँगला एक धनाढ्य कृष्णशरणको भएको र नोकरहरूले उसको हत्या गरे पछि प्रेतात्माले सताएर उसकी पत्नीले त्यो घर बिक्री गरी एक फौजी जर्नलले किनेको र ऊ पनि बस्न नसकी बिक्रीको लागि विज्ञापन गरिएको कुरा शेखरको बुबाबाट वृतान्त थाहा हुन्छ ।

निबन्धमा ३० वर्ष देखि कसैले नकिनी बाँकी रहेको घर त्यस राकेशले भूतको परिक्षण गरी किनेर बस्ने निश्चय गरी एक रात उक्त वँगलामा एकलै बस्न जाँदा सपनामा कृष्ण शरण ऊ आफैँ भएको/ उसको हत्या नोकरबाट भएको उसकी श्रीमती आशा र छोरा आद्य कुमार भएको थाहा हुन्छ । बिहान निन्द्राबाट खुल्दा यो कुराको पुनः स्मरण भए पछि उसले आफ्नो पुर्न जन्म भएको, उसकी श्रीमती आशासँग भेट्न चौकीदारको सहायताले जान्छ । श्रीमतीसँग उसले लगाएका कुराले आश्चर्य चकित भई ठम्याउन नसकी श्रीमती मुर्छित भएर ज्यान गुम्छ । त्यो घटना पछि कृष्णशरण बताउने राकेश पनि मुर्छित हुन्छ । मुर्छित अवस्थाबाट व्युभे पछि ऊ बौलाह जस्तो हुन्छ । छोरा आद्य कुमार जर्नल अफ

इनिस्पेक्टर हुन्छ । आद्य कुमार मेरो छोरा हो भनेर खोज्दा कसैले विश्वास गर्दैनन् । उस देखि सबै भागछन् । विषयवस्तुको अन्त्य हुन्छ ।

४.४.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकार पिडाँलीले एक मानसिक असन्तुलन भएको पात्रको सिर्जना गरी आजको शिक्षित र सभ्य समाजले भूत र प्रेतात्माको कल्पना गर्नु व्यर्थ हो भन्ने कुरा राकेश पात्रबाट देखाउन खोजेका छन् । उसलाई प्रेतात्मा भएको वंगलामा राति सुत्न लगाएर केही नभएको घटना उल्लेख गरिएको छ । तर सपनामा देखिएको कुरालाई भने पूर्व जन्मको अवस्था देखाउन खोजिएको छ तर त्यो केवल राकेश पात्रको कल्पनको कुरा हो जुन पुष्टि हुन सकेको छैन ।

यस निबन्ध मार्फत पूर्वजन्म र प्रेतात्मा जस्ता कुरा आधुनिक भौतिकवादी युगमा सुहाउँदो नभएको प्रसंग उजागर गर्न खोज्नु यसको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । जुन मैले पूर्वजन्म लिएँ, म पहिलेको कृष्णशरण हुँ भनेको कुरा श्रीमती आशाले र छोरा भनिएको इनिस्पेक्टर जर्नल अफ पुलिस आद्यकुमार र अन्य समाजलाई विश्वास नभएर वौलाहको कोटीमा राख्नुबाट पुष्टि हुन्छ ।

४.४.३ प्रस्तुति/शैली

यस निबन्धमा निबन्धकारले आजको सभ्य र शिक्षित समाजमा भूत-प्रेत र मृत्यु पछि जीवन भनेर स्वीकार गर्न नसकिने कुरा राकेश भन्ने पात्रको व्यवहारबाट व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा देखाइएको छ । निबन्धको बिचमा राकेश, शेखर, पिता कुमुदिनी बीचको संवादको प्रयोगबाट भ्रम रोचकता प्रदान गरिएको छ जुन निबन्धकारको विशेषता हो ।

निबन्धमा मानसिक असन्तुलन भएको एक राकेश पात्रको सिर्जना गरी आफ्ना भावहरू निजात्मक रूपमा व्यक्त गरिएको छ । एकै पटकको अध्ययनमा बोध गम्य हुन नसकिने प्रसंगहरू उल्लेख गरिएको छ ।

यो निबन्ध साना ठुला गरी ३१ अनुच्छेद र ९ पृष्ठमा समेटिएको छ ।

४.५ टुडिलेखको आत्मकथा निबन्धको विवेचना

४.५.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिंडालीको टुडिलेखको आत्मकथा निबन्ध खै-खै निबन्ध संग्रह भित्रको पाँचौं निबन्ध हो । यसमा काठमाडौंको मुटुमा रहेको टुडिलेखको प्राकृतिक मनोरम, उसमाथि गरिएका अन्याय, अत्याचार, उसले मानिसलाई लगाएको गुण र धर्मका प्रसंग उल्लेख गरिएका छन् । यो प्रगति पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा टुडिलेखको स्थापना करिब २ शताब्दीदेखि भएको र यसले धेरै पुस्तालाई हुर्काएको, खेलाएको विभिन्न कार्यक्रम समारोह, घोषणा सभा भएको/ शुरुमा उसको मनोरम दृश्य, समथर घाँसे मैदानमा सबै रमाउने गरेका प्रसंगहरू उल्लेख गरिएका छन् । धरहरा, घण्टाघरले आफू अग्लो छु भनेर घमण्ड गरेको तर तिनीहरू पछि ढलेको आफू भने जस्ताको तस्तै रहेकोमा गर्व गरिएको छ ।

यस निबन्धमा निबन्धकार टुडिलेखको बालककालको जीन्दगी राम्रो भएको तर जवानी चढे पछि दुःख पाएको, पल्टनीयाँहरूले परेड खेल्ने गरेको सर्व साधारणलाई आवत जावत गर्न रमाउन नदिएको मोटर गाडी र बुटले कुल्चेर जवानीमा खेलवाड गरेको शनिवार एक दिन मात्र फुर्सदको सास फेर्ने मौका पाउने गरेको, एक दिन एक सुन्दरी हात्तीमा घुम्न आउँदा आफूलाई राम्रो लागेको आफूतिर तानेर अँगालो हाल्न मन लागेको तर संगीनधारी पुलिसले संम्रान्त परिवारका व्यक्तिहरू युवतीलाई लिएर लज्जाजनक रूपमा रोमान्स गर्ने गरेको दुःखद प्रसंग उल्लेख गरिएको छ, जुन राणाशासनको समयलाई व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

निबन्धकारले यस निबन्धमा २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भै सकेपछि आफू पनि स्वतन्त्र भएको पल्टनियाँको जन्जीरबाट मुक्त भएको तर पनि आफ्नो सुरक्षा, सम्मान कदर नभएको देख्दा दिक्दारी भएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । छेउछाउका रुखहरू काटिएको मोटरगाडी, साइकल आदि बिच छातीबाट चिरिने गरी दौडिने गरेको अझ डोजर घचर घचर गरेर चारैतिर दौडाउदा सातोपुत्लो उड्ने गरेको प्रसंग टुडिलेखले आत्मवृत्तान्त बताएको छ ।

निबन्धमा ९० सालको विपत्तिपूर्ण भूकम्पले सबैलाई चिच्याहट पारेको त्यस समयमा आफूले धेरैलाई संरक्षण दिएर बचाएको, विपत्तिमा परेकालाई कल्याण गरेको कतिले त्यस क्रिडास्थलमा कुकृत्यहरू गरेको अपराधिक योजनाहरू बनाएको, त्यसलाई भताभुङ्ग बनाउने चेष्टा गरेको तर आफू निरीह भएर हेरेको सबैखाले इतिहासको अध्ययन गरेको सबैको पोल

खोलन आफू भएको आफ्नो अगाडि कुनै सज्जन र मै हुँ भनेर जोरी खोज्न नसक्ने प्रसँग उल्लेख गरिएको छ ।

४.५.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकारले टुडिखेलको आत्मकथा निबन्ध मार्फत प्रकृतिकको संरक्षण गर्नु मानिसको कर्तव्य हो भन्ने सन्देश दिन खोजेका छन् । टुडिखेल राजधानीको मुटुमा अवस्थित एक खुल्ला मैदान हो । यसको उत्पत्ति सँगै सबैलाई आश्रय दिएको मनोज्ञ प्रदान दिएको समा समारोह कार्यक्रम गर्न दिएर आफ्नो कर्तव्य पूरा गरेको प्रसँग उल्लेख गरिएको छ । प्रजातन्त्र पूर्व फौजीहरूले प्रत्येक दिन परेड खेल्ने गरेको युवा युवतीले यौनको क्रिडास्थल बनाएको अनेकौ कुकृत्यहरू पनि हुने गरेको र त्यसको संरक्षणमा कसैले ध्यान नदिएको प्रसँगले राणाशासनको अत्याचारी र मानवताले प्रकृति माथि गरेको चरम बर्बरता प्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

यस निबन्धमा प्रजातन्त्रको स्थापना पछि टुडिखेलले आफ्नो छाती हलुका गरेको र स्वतन्त्र भएको महसुस गरेको तर पनि यसको संरक्षण सुरक्षा र विकासमा कसैको ध्यान नपुग्दा उनले दुःख व्यक्त गरेका छन् । यसमा निबन्धकारले आत्मपरक रूपमा टुडिखेलको कथा व्यथालाई यथार्थपरक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.५.३ प्रस्तुत/शैली

यस निबन्धमा निबन्धकारले निजात्मक रूपमा टुडिखेलको स्थापना देखि हालसम्म उसले भोगेका राम्रा नराम्रा घटनाक्रमहरू आत्मवृत्तान्तको रूपमा यथार्थपरक रूपले उल्लेख गरी मानवलाई यसको संरक्षणको लागि घच्चचाएका छन् । टुडिखेलका छातीमा गरिएका बर्बरतापूर्ण कार्यहरू जो कोही प्रकृतिप्रेमी मानिसलाई दुःख लाग्नु स्वभाविक छ । टुडिखेलले आफूमाथि गरिएका कुकृत्यहरू साक्षत्कार रूपमा भएर उभिएर व्यक्त गरेभैं गरी उल्लेख गरिएको छ जुन निबन्धकारको विशेषता हो ।

यस निबन्धमा प्रकृति प्रेम, देश प्रेमका भावनाले ओत पोत भएका प्रसँगहरू उल्लेख गरेर रोचकता प्रदान गरिएको छ । यसमा प्रयोग गरिएको भाषा, शैली मिठासपूर्ण स्तरीय र वेदनाले भरिपूर्ण छन् । सबै पाठकले सहज रूपमा बुझ्ने खालको छ । यसमा १९ अनुच्छेद र ८ पृष्ठमा समेटिएको छ ।

४.६ यो हो चन्द्र ज्योति? निबन्धको विवेचना

४.६.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिंडालीले यो हो चन्द्रज्योति? निबन्धमा पिल पिल गर्ने बिजुलीबत्ती जसले पूर्ण प्रकाश नदिने चन्द्र शमशेरको नामबाट चन्द्रज्योति नामाकरण गरिएको व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । यो निबन्ध प्रगति पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा राणा शासनको समयमा जुनसुकै नयाँ काम गरे पनि राणाहरूकै नामसँग जोडेर नामाकरण गरिन्थ्यो । त्यसमा प्रत्यक्ष उदाहरणमा चन्द्रज्योति, बीरधारा, जुद्धवारुणयन्त्र, मोहन आकाशवाणी, खडकमासि चक्षुदान यक्ष आदि प्रसँग उल्लेख छ । राज्यको ढुकुटीबाट खर्च गरेर बनाइएका संरचनाको निजिनामाकरण निजी दरबार निजी सम्पत्तिका रूपमा विदेशमा रकम पुऱ्याउने परम्परा बसेको जसको विरोध गर्ने आँट कसैमा नआएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

देशमा राणाको अन्त्य पछि पनि थुप्रै शासन व्यवस्था आए । कसैले पनि देशहित प्रजाहितका लागि काम नगरी आफ्नै भुँडी भर्ने दुनो सोभ्याउने काम गर्दै गए । जनताका नाममा नेताहरू एक पछि अर्को नामले सत्तामा पुगे तर कसैको पालामा सोभो तालले घरमा बिजुली बत्ती बाल्न नसकी घुमाउरो पाराले रकमको लोभ पछि मात्रै घरमा बिजुली बत्तीको लाइन जोडिएको तर त्यस बत्तिले न श्रीमतीको रेडियो बज्यो न केटाकेटीले पढ्न सके केवलमा चीममा मात्रै सिमित रह्यो । त्यसैले यसलाई चन्द्रज्योति नाम दिइयो जुन सार्थक छ ।

श्रीमतीजीले रेडियो बजाउन खोज्दा बिचमै रोकिए पछि श्रीमानसँग यसरी पड्किइन कि घरमा सबै सामान किनमेल गर्दा भुक्क्याएको, प्रजातन्त्रको पालामा भन सबै चिज वस्तु छोइननसक्नु भएको वरु माइतीमा बुवाले प्रजातन्त्र अगाडि सबै थोक सस्तोमा ल्याउने गरेको सम्भना गराउँदै यो प्रजातन्त्रको उपहास गरिएको व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । श्रीमतीजीको एकछिन बजेको रेडियोले विभिन्न भारतीय स्टेशनको आवाज दिएको, नेपाली समाचारमा प्रधानमन्त्रीको सिनेमा उद्घाटन आफ्नो ३ महिने पालामा धेरै विकासका काम भएका त्यसका केही उदाहरणमा सत्रहजार खसी बोका काटिनु, बाइस हजार भोका नाङ्गा विदेसिनु, दुई हजार आमाले २२ सय बच्चा जन्माउनु अमेरिकी औषधीले साठी हजार मुसा मारिनु जस्ता घटना प्रसारण गरिनुले देशको बेइज्जती भएको प्रसँगप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

४.६.२ विचार/उद्देश्य

यो हो चन्द्रज्योति निबन्ध मार्फत निबन्धकारले विजुली बत्ती चन्द्रज्योति सरह पूर्ण प्रकाश नदिएर पिलपिल गर्ने रेडियो नबज्ने पढ्न नसकिने अवस्था भएको त्यही बत्ती पाउनलाई नेतालाई गुहार्नु पर्ने कि त पैसा खुवाउनु पर्ने नेपाली प्रजातन्त्रको नियति तर्फ इंगित गरिएको छ ।

राणाहरूको पालामा राज्यको ढुकुटीबाट बनाएका विकासका कामहरू आफ्नै नामबाट राखेर निजीकरण गरेकोप्रति पर्दाफास गरेका छन् । देशमा राणा शासनको अन्त्य पछि जनताले राम्रोसँग सास फेर्ला, राम्रो शासन व्यवस्था आउने अपेक्षा गरेकोमा कुनै पनि सरकारले आफ्नो दुनो सोभ्याउने कामबाहेक देशको लागि सिन्कोसम्म भाँच्न नसकेको उल्टै देशमा महङ्गी, भ्रष्टाचार, बेथितिपन प्रस्तुत गरिएको छ ।

रेडियोको नेपाली समाचारमा प्रधानमन्त्रीको सिनेमा उदघाटन, खासी बोका काटिनु, भोका नाङ्गा विदेसिनु, अमेरिकी औषधीले मुसा मारिनु जस्ता सूचना प्रसारण गरिनुले नेपालको सूचना प्रणाली कस्तो भन्नेप्रति पेचिलो व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

४.६.३ प्रस्तुती/शैली

निबन्धकार पिंडालीले यस यो हो चन्द्रज्योति निबन्धमा व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा राणाशासनको बेला देशको सबै ढुकुटी निजी काममा खर्च गरेको, आफ्नै नाममा विकासको कामको नामाकरण गरेका प्रसँग यथार्थपरक ढँगले प्रस्तुत गरेका छन् । प्रजातान्त्रिक सरकारले पनि आफ्नो दुनो सोभ्याएको दक्षिणी घाम तानेर बसेको र महङ्गी भ्रष्टाचार व्याप्त भएको त्यसको विरोध कसैले व्यक्त गर्न नसकी निरीह भएर बसेको पेचिलो ढँगले मुटु छुने गरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

देशमा चन्द्रज्योति भै बलेको विजुली बत्ती पनि घुस खुवाएर मात्रै घरमा बत्तीको लाइन जोडेको त्यसले पनि उज्यालो दिन नसकेको रेडियो पनि एक छिन बजेर रोकिएको घरमा किनेर ल्याइएका सबै समान महङ्गीले टुपी नाघेकोले यो प्रजातान्त्रिक नेपालको देन होकि भनी श्रीमती ले श्रीमानप्रति व्यङ्ग्य गरेको प्रसँग जोडिएको छ ।

यस निबन्धको भाषाशैली सहज र व्यङ्ग्य पूर्ण छ । बीचबीचमा संवादको प्रयोग पनि गरिएको छ । यो निबन्ध १८ अनुच्छेद र ७ पृष्ठमा समेटिएको छ ।

४.७ यस्तो पनि हुन्छ निबन्धको विवेचना

४.७.१ विषयवस्तुको सार सङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिंडालीले यस्तो पनि हुन्छ निबन्ध मार्फत नेपाली सिनेमा हलको दुरावस्था खुल्ला सडकमा लाउडस्पीकरबाट सिनेमाको प्रचारबाजी गराउँदा प्रत्यक्ष रूपमा विभिन्न पेशाकर्मीलाई मर्कामा परेको प्रसंग यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यो निबन्ध सर्वप्रथम रेडियो नेपालबाट प्रसारण गरिएको थियो ।

यस निबन्धमा सिनेमा हलको भित्रबाहिर सस्तोमा अश्लील मनोरञ्जन विकृति र विसङ्गतिको एक नमूना भएको, डाइरेक्टरपदको गरिमालाई सिनेमाको डाइरेक्टर बनाएर अवमूल्यन गरेको, सिनेमाको प्रचारबाजी चर्को स्वरले लाउडस्पीकरबाट गराउँदा नोट गन्न लागेको बैंकको कर्मचारीलाई बाधा पुगेको त्यस्तै सम्पादकलाई सम्पादकीय लेख्न असर पर्ने गरेको पढाउन लागेका शिक्षक र छात्र छात्रा बिचको शान्ति खल्बलिएको अस्पतालका बिरामी र डाक्टर प्रभावित भएका, ग्राहक र पसले बिच चर्को आवाजले बोल्नु पर्दा झगडा भएको प्रतीत भएर प्रहरी लगायत अन्य सबै त्यता भुम्भिएका यी आदि घटना क्रमले सबैलाई आफ्नो पेशा, व्यवसायमा असर परेको प्रसंग यथार्थपरक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ ।

सिनेमा हेर्ने रहरमा धर्ममायाले ढुङ्गी बन्धक राख्नु कबिले छाक टार्ने, पैसाले सिनेमा हेर्नु, हर्केले काजीको कोपरा उडाउनु, बाहुन श्राद्धको लोटा हुल्याउनु भुइँचालले रत्नगुर्जुको जापानी भाले फाल्नु, ठगुचाले पकेट मार्नु, रामबाबुले पाठ्यपुस्तक बेचेर सिनेमा हेर्नु जस्ता विकृतिहरू उजागर गरिएको छ ।

एक मित्रको साथमा लागेर आफुपनि लाइनमा बसी हसमस गर्दै टिकट काटेर हल भित्र पसेको र त्यहाँको कोलाहलपूर्ण वातावरण देख्दा कुनै नेताले भाषण सुनाउन भेला गराएको जस्तै देखिएको धुम्रपान निषेध भनेर लेखिएता पनि आफैले चुरोट खाएको गर्धनले उडुसले टोकेको, बच्चाले सी-सी गरेर पिसाब फेरेको, देब्रेपट्टि एक महाशयले घुर्घुर् गरेर घुरेको, अगाडिको सिटको मान्छेको टोपीले सिनेमाको दृश्य हेर्न मुस्किल भएको मुडुलो टाउको भएको मान्छेले खुट्टा हल्लाएर ध्यान विचलित बनाएको आदि घटना क्रमले सिनेमा हल भित्रको बेथिति विकृतिपूर्ण वातावरण देखाइएको छ ।

४.७.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकारले यस निबन्धमा नेपाली सिनेमा हलको बाहिर र भित्र रहेको विकृति र विसङ्गतिहरू उजागर गरेका छन् । बिना पैसाबाट सिनेमाका गीतका भूलकहरू, लाउडस्पीकरबाट प्रसारण गरिँदा विभिन्न पेशाकर्मी, व्यवसायी, शिक्षक, विद्यार्थी, डाक्टर, विरामी र सर्वसाधारणलाई हैरानी बनाएको परिदृश्य यथार्थपरक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मनोरञ्जनका साधनमा एक रहेको सिनेमा हलको व्यवस्थापन राम्रो नहुनु, दर्शकहरूले आफ्नो अनुशासनमा नबसी अर्काको इज्जत र मानलाई ख्याल नगरी आफ्नो व्यवहार प्रदर्शन गरेको र नेपालीको संस्कारमा परिवर्तन आउन नसकेको प्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

४.७.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकारले यस्तो पनि हुन्छ निबन्धमा विभिन्न पेशाकर्मी व्यवसायीले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो काममा बाधा भएको प्रसङ्ग व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा यथार्थपरक रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । यो निबन्धकारको विशेषता हो । सिनेमा भित्र र बाहिरको वेधिति र विकृति रोचक एवम् ठट्यालीपाराले प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसमा प्रयोग भएको भाषाशैली व्यङ्ग्यपूर्ण छ । पाठकलाई बुझ्न धेरै कठिन छैन । व्यङ्ग्य र मनोरञ्जनका नाममा भएका विकृतिहरू मन छुने र घतलाग्दो पाराले प्रस्तुत गरेका छन् । बीचबीचमा सँवादको प्रयोगले निबन्धलाई थप रोचकता प्रदान गरेको छ । यस निबन्धलाई २८ अनुच्छेद र ८ पेजमा समेटिएको छ ।

४.८ परदेशी निबन्धको विवेचना

४.८.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिंडालीले परदेशी निबन्धमा अनिताका पिताको परदेशीसँगको छोटो एक रातको बसाइमा परदेसी ज्यादै गुणी, हिरा भएको, उनीसँगको अनिता र पिताको अन्तर्दृष्टि देखिको स्नेह र मानवतालाई प्रस्तुति गर्न खोजिएको छ । यो निबन्ध शारदा पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा परदेशीलाई पिताले घरमा ल्याएको देख्दा छोरी अनितालाई ज्यादै नै रिस उठ्छ । परदेशी र युवकहरू ज्यादै मात्तिएका, केही देख्नै नहुने, साँच्चै उताउलो व्यवहार

गर्ने हुन्छन् भनी घृणाको भाव अनिताको मनमा पैदा भएको हुन्छ । पिताले परदेशी कवि भएको एकैचोटीमा हिरा जस्तै भएको उनको व्यवहारबाट पाएकाले साहित्य लेखनका लागि एकान्त ठाँउ खोजेकाले घरमा ल्याएको भनी छोरी सँग स्वीकृति मागेको र छोरीमा भित्रै देखि त्यसप्रति घृणा जागेको भए पनि कोठाको ढोका खोली दिएको र साँझ अवेर सम्म परदेशी र पिता कुराकानी गरेर बसेको, त्यसबाट पिता निकै प्रभावित भएको र सो कुरा छोरीलाई बेलाविस्तार लगाएको प्रसँग उल्लेख गरिएको छ ।

विहान भएपछि अनिता अनजानमै परदेशीलाई हेर्न बार्दलीमा भएको, भित्री मनमा कैतुहलता भएको उसको पूर्ण शरीर हेर्न असजिलो भएको मनमा अनेक तरँग उठेका प्रसँग उल्लेख छ । विहान परदेशीको कोठामा पिताको प्रवेश भएपछि उनलाई ज्वरोले सताएको, छोरीलाई तातोपानी ल्याउन बोलाएको पानी लिएर जाँदा पिताको अनुपस्थितिमा अनिता अवाक् भएको, परदेशीसँगको एक्लो भेटले अनायासै रगत तातो भएर संचार भएको छाती हुक्कले फुलेको आदि अनपेक्षित तरँग उसका शरीरमा झल्किन्छन् । यस्तैमा परदेशीको मुखबाट 'देवी म यहाँ बस्नाले तिम्रीलाई तकलिफ भएछ, विरामी भए, अब अगाडि बढ्न सकिदन् अतः घर फर्कन्छु । नमस्कार! अपराध हैन दृष्टिकोण हो ।' यति भन्दा अनिताको मनमा झन् प्रेमरूपी तरँग फैलिन्छ । यसै विचमा पिताको प्रवेशल अपराधी पक्राउ परे भै हुन्छ । तातोपानी पनि पोखिन्छ । ऊ त्यहाँबाट बाहिर निस्कन्छे । केही बेरको परदेशी र पिताको बसाइपछि परदेशीले ढिपी गरी घर फर्केको, पितालाई पनि हृदय देखि त्यस गुनी मान्छे प्रति प्रेम भाव जागेको छ । छोरीलाई पनि परदेशी प्रति अनायासै प्रेम बढेको त्यही बसेको भए उपचार राम्रो सँग गर्ने भाव व्यक्त गरेको अवस्थाले मानवीय भावना अन्तष्करण देखि नै उर्लेको प्रसँग उल्लेख गरिएको छ ।

४.८.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकारले यस परदेशी निबन्धमा मानिसको अन्तष्करणको व्यवहारलाई प्रकट गराउन खोजेका छन् । परदेशी, युवक मात्तिएको केटी जिस्क्याउने गलत प्रवृत्तिको व्यवहार देखाउने हुन्छ छोरी अनितालाई परेको गलत छाप परदेशीको एकै पटकको व्यवहारले आशङ्का निवारण भइ अनयासै परदेशीप्रति आकर्षित हुनु, प्रेममा विह्वल हुन खोज्नु, मनमा अनेक तरँग तरङ्गित हुनुले विपरित लिङ्गीप्रतिको आकर्षण र बेगुनीलाई गुणले मान्नु पर्छ भन्ने उक्तिलाई पुष्टि गराउन खोजिएको छ ।

पिताजीलाई पनि एक पटकको भेट र भलाकुसारीमा परदेशी मानिस हिरा र गुणी भएको भाव व्यक्त हुँदा अकवरी सुनलाई कसी लगाउनु पर्दैन भन्ने उक्तिलाई पुष्टि गरेको छ । परदेशी पाहुनालाई स्वागत सत्कार गर्नु नेपालीको सँस्कार भएको र साँभका पाहुना देउता सरहका भन्ने नेपा प्रचलित नेपाली उखान अनिताका पिताले परदेशी प्रति देखाएको सहानुभुति र व्यवहारबाट स्पष्ट हुन गएको छ ।

४.८.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकारले यस निबन्धमा अनिताको मनमा युवकप्रति जुन घृणा भाव रहेको थियो । त्यो परदेशी सँगको एकै पटक भेट र पिताले परदेशीको प्रसँशा गरेबाट शँका निकारण भएको र अनिताको विहान परक परदेशीसँगको भेट र उसले भनेका वचनबाट उसका उठेका तरँगहरू साँधै मार्मिक हृदयस्पर्शी साथै कलात्मक छन् । अनिताको मनोदशालाई राम्रोसँग केलाउन निबन्धकार सफल भएको छ । अनिता परदेशीको कोठामा तातोपानी लिएर गएको बेला एकलै भेट हुँदा र पिता उक्त कोठामा प्रवेश हुँदा अनिताले आफुलाई चोर पत्रेको महसुस गर्नुले आफु निर्दोष हुँदाहुँदै पनि आफैले आफैलाई दोषी देख्नुले अपनला परदेशी प्रति प्रेम भावविक्ल भएको कुरा यथार्थपरक ढँगले प्रस्तुत गरेका छन् ।

परदेशी प्रति घृणा भाव हुँदा हुँदै पनि ऊ प्रति आकर्षित हुनुले आगोको अगाडि घ्यू पग्लेको प्रसँगलाई देखाउनुले निबन्धकारको कलाशिल्पी राम्रोसँग भक्तिकएको छ ।

कथावस्तुमा आकर्षक शैलीमा अन्तष्करणमा भावनाहरू पोख्न निबन्धकार सफल भएका छन् । यसको भाषाशैली सरस र सुरम्य छ । यस निबन्धलाई २१ अनुच्छेद र ५ पेजमा समेटिएको छ ।

४.९ सालिक बोल्थो! निबन्धको विवेचना

४.९.१ विषयवस्तुको सार सङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिंडालीले सालिक बोल्थो! निबन्धमा एक लेखकले एउटा बुलन्दको कहानी लेख्ने अनुकूल वातावरणको खोजीको सिलसिलामा राति टुडिखेलमा निस्कँदा त्यहाँ अवस्थित विभिन्न सालिकहरू एक ठाउँमा भेला भई वार्ता गरेको प्रसँगलाई कोट्याउन खोजेका छन् । यो निबन्ध प्रगति पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

निबन्धको मुख्य पात्र एक लेखकले आफ्नो परिवार ठुलो भएर घर धन्दा धान्न श्रीमान् केटाकेटीको इच्छा पूर्ति गर्नलाई समस्या परिरहेको अवस्थामा एक बुलन्दको कहानी लेखी गर्ज टार्ने सिलसिलामा घरमा सो कहानी लेख्ने अनुकूल वातावरण नपाएपछि रातिको समयमा टुडिखेलतिर गएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । टुडिखेलमा अवस्थित विभिन्न समयका चन्द्रशमशेर सालिकहरू पृथ्वीवीर विक्रम, वीरशमशेर त्यहाँ नदेखिएका र तिनीहरूको खोजी गर्दै जाँदा खरीको रुखमुनिको चौतारामा ती सालिकहरू सजिव बनेर उभिएका र अर्को पट्टि शुक्रराज, धर्मभक्त, दशरथचन्द्र, गंगालाल, स्थिरबम भोगेन्द्रमान, माथरसिँह लखन थापा लगायतका १५/१६ जना प्रेतात्माहरू भेट भएर एक आपसमा छलफल बहस गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

पृथ्वी वीर विक्रमले तिनीहरू बीचका (सालिक र प्रेतात्मा) विषयवस्तुहरूको उठान गरी तिमीहरूको माग के हो? भनेर छलफल गराउँदा राणाहरूका सालिकले हामीहरूले इतिहासमा राज्यको लागि ठुलो लगानी गरेका छौं । हाम्रो अगाडि कुनै नेपालीको तुलना हुन सक्दैन । देश भँडुवा दुनियाँ भड्काउने यी गाथगादी ताक्ने शुक्रराज, दशरथ, गंगालाल भोगेन्द्रमान आदिले हामीसँग जोरी खोज्ने, हाम्रो ठाउँमा बस्न चाँहने । यो हुन सक्दैन, अन्याय भयो सरकार भनेर बिन्ती चढाएको यस्ता प्रेतात्माको राय बुझ्दा हामी देशका सहिद हौं । हामीले स्वतन्त्रताको लागि बलिदान दिएका छौं । गोली खाएका छौं । राणाहरूले त आफ्नो स्वार्थ र कुर्सीको लागि कोतपर्व लगायतका काण्ड गरेका हुन सरकार । तिनीहरूको हामीसँग तुलना हुन सक्दैन । यिनीहरूको सालिक हटाएर हाम्रो सालिकको स्थापना गरियोस् भन्दै आफ्ना तर्क राखिएको छ । पृथ्वी विक्रमले समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्दै अहिले प्रजातन्त्र आएको छ । सबै समान छन् । सबैलाई उचित स्थान दिनु पर्छ भन्ने रहेको छ । यी दुवै पक्षविच मत मतान्तर बीच नै उज्यालो हुन लागेकोले सबै आआफ्नो ठाउँमा गएको र आफू अचम्मिमत हुँदै फर्केको विषयवस्तु समेटिएको छ ।

४.९.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकार पिंडालीले सालिक बोल्थो निबन्धमा नेपाली लेखक र साहित्यकारको सम्मान हुन नसकेको, यस पेशाले आफ्नो जीविकोपार्जन गर्न धौ धौ भएको, लेखरचना बेचेर बाँच्नुपर्ने बाध्यता, आफ्नो परिवारको आवश्यकता पूर्ति गर्न बुलन्दको कहानी लेख्न अनुकूल

वातावरणको खोजीको लागि राति टुडिखेलतिर गएको व्यङ्ग्यात्मक प्रसंग उल्लेख गरेका छन् ।

अर्को तर्फ निबन्धकारले नेपाली इतिहासमा राणाहरूको समयमा आफ्नो स्वार्थ सिद्धिको लागि विभिन्न अपराधिक घटना घटाइएको कानून हातमा लिएर राज्यको ठुकुटी रित्याएको, सालिक बनाइएको, अर्कोतिर देशको रक्षा र प्रजातन्त्रका लागि लडेका वीर सहिदहरूको सम्मान नहुनु, सालिक नबनाइनु यो सहिद प्रतिको अन्याय र प्रजातन्त्रको उपहास भएको व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ ।

राणाहरूको सालिक र सहिदहरूको प्रेतात्माले पृथ्वीवीर विक्रमसँग न्यायका लागि इन्साफ मागिएको देखाइएको छ । यसबाट सहिदको सम्मान हुनु पर्छ भन्ने सन्देश यसको उद्देश्य हो ।

४.९.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकारले यस निबन्धमा नेपाली साहित्यकार र लेखकको कथा व्यथा व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै प्रजातन्त्रको स्थापनापछि पनि देशको लागि लड्ने, ज्यान दिने सहिदको सम्मान नहुनु त्यस अनुरूप देशलाई आडि नबढाइ राणाहरूको शालिक राखेर उनीहरूको अस्तित्व कायम राख्नुलाई व्यङ्ग्यात्मक र यथार्थपरक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सहिदको प्रेतात्मा र सालिक बीचको संवाद, छलफल, साक्षात्कार रूपमा गराएको देखाउनु अर्को नौलो प्रस्तुति हो । निबन्धकारले व्यक्त गरेका भावनाहरू शासक र न्याय प्रेमी नेपालीका लागि मार्ग दर्शन हुने देखिन्छन् ।

४.१० पत्नी निबन्धको विवेचना

४.१०.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले पत्नी निबन्धमा एक वर्षको कठिन परिश्रम पछि पत्नीलाई भेट्न विदामा घर फर्किएको बल बहादुरका मनमा उठेका मनोदशाहरू र घरमा पत्नीले अर्कैसँग रसलीला गरेको क्रियाकलापलाई समेटिएको छ । यो निबन्ध शारदा पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा बलबहादुर कामको खोजीमा परदेश गएको एक वर्षपछि घर फर्किएको छ । परदेशी घरपरिवारबाट गएको एकवर्षपछि घर फर्किएको छ । परदेशीलाई

घरपरिवार कति प्यारो हुन्छ भन्ने कुरा बलबहादुरले कल्पेका घटनाक्रमले देखाएका छन् । उसले पत्नीलाई फर्कन लागेको खबरै नगरी एक्कासी चकित पार्ने कल्पना गरी भिमफेदीबाट घोडाको व्यवस्था गरी घरतर्फ हिड्छ । कमजोर घोडा भएको कारणले समयमा पुग्न नसकी राति परिसक्छ । बाटोमा चन्द्रागिरीको भञ्ज्याङ्बाट देखिएको कान्तिपुर नगरीको दृश्यमा शहर वरिपरि विशाल दरवार, वाग्मती र विष्णुमती अविरल रूपमा बगिररहेको, पहाडको कन्दराबाट घाँसीले गीत घन्काउँदा बलबहादुरको मनै लोभ्याएको थियो । कतिखेर, कसरी पत्नीलाई भेट्ने र आश्चर्य चकित पार्ने भन्ने कल्पनाका लहरमा आँगनबाट वीणा भनी बोलाउने वा परदेशी हूँ बास पाइन्छ कि भन्ने वा पछाडिबाट गएर आँखा छोपी दिने आदि सोचाइमा डुबिरहेको बेला घोडा त बलम्बुको खेतमा घोप्टिएको पाउँदा लज्जित हुन पुग्छ ।

अन्धकार बढ्दै गइरहेको हुन्छ । घरनेर पुग्ने वित्तिकै ग्वार्चा, पण्डित र मुसे दमाईको अभिवादनले दिक्क हुँदै अगाडि बढ्छ । घरमा बत्ती झिलीमिली बलेको देख्दा गाउँटोलदेखि घरमा वीणालाई समेत थाहा भइसकेछ । अब ढोकामै भेट हुन्छ भन्ने आशङ्का मान्दै गेटभित्र पस्दा त्यसो हुँदैन । घर सफा चट्ट राखिएको थियो । ऊ विस्तारै भन्ज्याङ उक्लदै गर्दा वीणाको हाँसो कोठाबाट पटकपटक गुञ्जिरहेको थियो । उसलाई आश्चर्य लागिरहेको थियो । ५/७ मिनेटसम्म ढोका नखुलेपछि आफैँले ढोका ढकढकाएर लुक्छ । पत्नी आश्चर्य मान्दै ढोका खोल्न पुग्छे तर कोही नखेक्दा हजुर पनि कस्तो डर छेरुवा भन्दै रति क्रिडामा व्यस्त रहेको र परपुरुषको परिचित स्वरले बलबहादुरको टाउकोमा पहाड खसे जस्तै हुन्छ । १५ मिनेटपछि आफ्नो राशलीलाको काम सकि बिनोद अस्तव्यस्तको शरीरसहित वीणा बाहिर निस्कँदा बलबहादुरलाई सही नसक्नु हुन्छ । पत्नीलाई आश्चर्य चकित पारी एक्कासी भेट्ने र मजा गर्ने कत्रो अभिलाषा लिएर आएकोमा सीसा फुटेभै चकनाचुर हुन्छ । वीणा बिनोदलाई विदाई गर्छे । वीणा नोकर्नी सेती गेट लगाउन भर्दा बलबहादुरले एक लात हिकार्उदा ऊ भित्तामा बजारिन पुग्छे । उसले भूतभूत भनी कराएपछि वीणा पनि निस्कन्छे । बलबहादुर घरबाट बाहिर निस्कन्छ सबै भूत भनेर कराउँछन् ऊ भेटिँदैन र निबन्धको अन्त्य हुन्छ ।

४.१०.२ विचार /उद्देश्य

निबन्धकारले 'पत्नी' निबन्धमा परदेशमा कमाई गर्न जाँदा परदेश बसाइ कति लामो, पट्यार लाग्दो, घरपरिवारको सम्भ्राना, पत्नी भेट्ने आतुरता आदिको कल्पना,

बलबहादुरको भोगाइ र अनुभवलाई नेपालीको कामको खोजीमा विदेशिएका आमहरूको कथा, व्यथाको प्रतिबिम्बका रूपमा झल्काएका छन् ।

पत्नीलाई थाहै नदिई घरमा एक्कासी पुगेर आश्चर्य चकित पार्ने कल्पना गरेर घरमा पुग्दा आफ्नै अर्धाङ्गिनी, मुटुको धड्कन एक परपुरुषसँग हाँसी र रतिक्रिडामा व्यस्त भएको पाउँदा कस्तो मन भएको होला बलबहादुरको । यसलाई मनोवैज्ञानिक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन्, निबन्धकारले ।

निबन्धमा कान्तिपुर नगरीको सौन्दर्यको चर्चाले प्रकृति प्रेम, देशप्रेमको भावनालाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् । ‘पुरुषको भाग्य र स्त्रीको चरित्र कसैले पनि जान्न सक्दैन’ भन्ने पौराणिक उक्तिलाई वीणाको चरित्रबाट देखाउन खोजिएको छ ।

४.१०.३ प्रस्तुति/शैली

‘पत्नी’ निबन्ध एक मनोवैज्ञानिक निबन्ध हो । यसमा विदेशमा बस्दा समय कति लामो र पट्टयार लाग्दो हुन्छ । त्यसलाई वर्ष, महिना, दिन, घण्टाको कल्पना गर्दै बिताएको र विदाको समय लिएर घर फर्कदा पत्नीसँग भेट्ने विभिन्न परिकल्पनामा डुबेको बलबहादुरको मनोकाङ्क्षाका लहरहरू बडो मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । पुरुषप्रधान समाजमा आफ्नो पत्नीको एक परपुरुषसँगको सहसम्बन्ध लाग्नेका लागि कति असह्य र पीडादायक हुन्छ भन्ने यथार्थता मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसमा प्रयोग गरिएको भाषाशैली कौतुहलपूर्ण र जिज्ञासामूलक छ । चरित्रहीन नारी प्रतिको व्यङ्ग्य गरिएको छ । यस निबन्धलाई ८ अनुच्छेद र ४ पेजमा समेटिएको छ ।

४.११ ‘दौरा सुरुवाल’ निबन्धको विश्लेषण

४.११.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिडालीले यस ‘दौरा सुरुवाल’ निबन्धमा नेपाली राष्ट्रिय पोशाकको परिचय दिनुका साथै एक सामान्य परिवारको मानिसलाई न्यानो कस्मिराको दौरा सुरुवालको व्यवस्था गर्न कति कठिन हुन्छ भन्ने प्रसङ्गलाई क्रमिक र हृदयस्पर्शी ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

दुईचार ठाउँ ट्युसन पढाएर मासिक २० रुपैयाले सानो परिवारको धौ धौ गुजारा गरिरहेका एक शिक्षकको सानैदेखिको कस्मिराको दौरा सुरुवाल लगाउने धोको रहेको हुन्छ ।

एकदिन मनकाजी कहाँबाट ट्युसन पढाएर घर फर्कन लागेको समयमा नयाँ सडकमा एक से एक भलादमी कस्मिराको दौरा सुरुवालमा ठाँटिएर पुग्न निस्केका, पसलेहरू कस्मिराका दौरा सुरुवालका कपडाहरू बिक्री गरिरहेका उता डबलचा टेलर कहाँ कपडा छेकाउनेको भीडभाडदेखि साच्चै चित्त खायो । एक मनले म पनि किन पछि हट्ने १ महिनाको बीस रुपैया छँदैछ भन्ने जोश चल्थो तर भोलिदेखि महिना भरिको जोहो कसरी गर्ने, फेरि १ महिनाकोले मात्रै नपुग्ने हुँदा त्यतातिर आँटै आएन । कस्मिरै कस्मिराको कपडा फेर्नु, सानसँग बस्नु, हिड्नुमै बडप्पन छ त ? यो त देखावटी बडप्पन र सुकुलगुड्याइँ हो भन्ने सम्झी सन्तोष लिएर घर पुगी कस्मिराको दौरा सुरुवाल किन्न भनेर पसलतिर गएको पनि नकिनेर फर्के । एक कतहरा दही र फुको चिउरा लिएर आई श्रीमतीलाई महिनाको बचेको कमाइ थमाइ दिए । केटाकेटी दही च्युरा खान पाउँदा रमाए । श्रीमतीका आँखाबाट आँसु टल्पिदै आए ।

भोलिपल्टको दैनिक दिनचर्या अनुसार ट्युसन पढाएर छिट्टै घर फर्किदा श्रीमती हँसिलो अनुहारमा देखा परिन । 'म एक थोक भन्छु नरिसाउनु है भन्दै आफ्नो इयरलिङ्ग बेचेर ल्याएको कस्मिराको कपडा देखाउँदै छेक्न जाने होइन ? भनिन् आफ्नी आमाले दिएको चिनु किन्न हुने थिएन भने तर ल्याइसकेपछि के गर्ने भन्दै सम्हालिए । दुबैमा खिन्नता र खुशीपनले छाियो । तत्काल डबलचा कहाँ कस्मिरा लिएर छेकाउन गएको त ज्याला नै महङ्गो मानी घर अगाडिको भ्याउरे दमाई कहाँ जाँदा हामीलाई दमाई भन्छन्, कम्पनीको नाक भाँच्ने सीप हातमा छ भन्दै ७ मोहरमा ज्याला तय गरी कपडा छेक्यो ।

चारै दिनमा सिलाएर ल्यायो । लगाउँदा कोटको पछाडि दुस्स परेर उठेको, दौरा छोटो, सुरुवालमा खुट्टै पूरा नपस्ने बनाएको, सुरुवाल जोडले लगाउँदा च्यातियो । सस्तो बेसाले पेट लगाउँछ भनेभै भयो । रिसले चूर हुँदै च्यातिएको सुरुवाल पोतारीमा फाली कोठामा गई गुटमुटिएर सुते । यसरी कस्मिराको दौरा-सुरुवाल लगाउने धोको पूरा भएन ।

४.११.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकार पिँडालीले यस निबन्धमा नेपाली राष्ट्रियताको प्रतिक दौरासुरुवालको उल्लेख गर्न खोजेका छन् । एउटा सामान्य आयस्रोत भएको, ज्यालामजदूरी गरी जीवन निर्वाह गर्ने मानिसले ठूलाबडाको लवाइखवाइको पछि लागि कस्मिराको दौरा-सुरुवालको चाहना राख्नु व्यर्थ छ । यो देखाउनु भनेको सुकुलगुड्याइँ हो भनेका छन् ।

कस्मिराको दौरा सुरुवाल लगाउने धोको राखेका यस निबन्धको मुख्य पात्रको मनोदशा केलाएका छन् । श्रीमती-श्रीमान्को दौरासुरुवाल लगाउने धोको पूरा गर्न आफ्नी आमाको चिनो इयरिङ्ग बेचेर कस्मिराको कपडा ल्याएर पूरा गर्ने कोशिश गरिन् तर त्यो डबलचा कहाँ सिलाउन पैसा नपुगी भ्याउरे दमाईले सिलाउँदा सुरुवाल खुट्टैबाट नपस्ने गरी सिलाएकोले सुरुवाल च्यातिएकोले उनको सपना अधुरै रहेको मार्मिक र दुःखद प्रसङ्ग उल्लेख छ ।

अनावश्यक रुपमा औकात भन्दा बाहिरको चाहना राख्दा आफ्नै क्षति हुन्छ । घाँटी हेरी हाड निल्नुपर्छ । अरु घोडा चढे भन्दैमा आफू मुढो चढ्नु हुँदैन भन्ने सन्देश यस निबन्धले दिएको छ ।

४.११.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकारले यस निबन्धमा सहज भाषा शैलीमा कस्मिराको दौरा-सुरुवाल लगाउने निबन्धका मुख्य पात्रको मनोदशा मनोवैज्ञानिक ढंगले केलाएका छन् । उनकी श्रीमतीले आफ्नो इयरिङ्ग बेचेर भएपनि श्रीमान्को धोको पूरा गर्न खोजेको कुरा बढो मार्मिक र कारुणिक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । दैवले ठगेपछि र अभावग्रस्त भएपछि कसको के लाग्छ भनेभै कस्मिराको दौरा-सुरुवाल सिलाउने रकम नपुगी अदक्ष भ्याउरे दमाईसँग सिलाउँदा सबै कपडा बिगारेर लगाउन नमिल्ने भएपछि मनको धोको मनमै रहेको घटनाक्रम यथार्थपरक र कारुणिक रुपमा प्रस्तुत गरेका छन् । 'सस्तो बेसाले पेट लगाउँछ' भन्ने उक्तको चरितार्थ भएको छ ।

भाषाशैली सहज, सरस र व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा छ । बीचबीचमा ससाना सम्वादको प्रयोग भएको छ । यस निबन्धलाई २५ अनुच्छेद र ५ पेजमा समेटिएको छ ।

४.१२ 'नबच्छ बाँसुरी नै' निबन्धको विश्लेषण

४.१२.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले 'न बच्छ बाँसुरी नै' भन्ने निबन्धमा आधुनिक सञ्चार जगतको प्रमुख साधन टेलिफोनलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । टेलिफोनलाई नै 'न बच्छ बाँसुरी नै' भनेका छन् । यो निबन्ध 'प्रगति' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धको मुख्य पात्र धेरै समयको हैरानी, दौडधुप, चाकरी र खुसामत पछि घरमा टेलिफोन राख्न सफल हुन्छन् । घरैमा बसी सबैसँग सम्पर्क गर्ने, आफ्नो अनुकूलको काम गर्न भेट नगरी फोनबाट सहज कुराकानी गर्ने आधुनिक सञ्चार साधनको विशेषताबाट प्रभावित भएर राखेका थिए तर 'चौटा खान गएको बूढी भोलमा डुबेर मरी' भनेभै उनलाई यो अभिशाप बन्न पुग्यो ।

टेलिफोनमा सर्वप्रथम आफ्नी हुनेवाली प्रेमिकाबाट शुभ साइत गर्नुपथ्यो भनी गर्दा इन्जोको संकेत आयो । पुनः फोन आउँदा डिल्लीबजारमा बत्ती भ्याप्पभ्याप्प गएर आक्रान्त भएको ग्राहकसँग ठाकठुक, भनाभन, तँ तँ, म म को गाली, कुकुर, गधा आदि निकै चर्काचर्की भयो । त्यस्तै फेरी फोनको घण्टी बजेर उठाउँदा अघिकै मान्छेको नम्बरबाट होला भनी गाली गर्दा माफ गर्नुहोला रड नम्बर परेछ भनी एक जननीको स्वर सुन्दा आफ्नै प्रियसीको फोन परेको थाहा पाई पश्चातापमा परे । केही समयको अन्तरालपछि कुरकुर आएपछि फोन उठाउँदा महिलाको आवाज सुन्दा प्रियसी नै हुन भन्ने ठानी रेखा डार्लिङ्ग भनेर गफ गर्न खोज्दा उल्टै तँ तँ म म को गाली खाए । मेमसहाबबाट प्रहरीसँग रिपोर्ट गरिदिन्छु भनी धम्की पाए । त्यसको लगत्तै पुलिस हेडक्वाटरबाट इन्स्पेक्टर बोलेको भनी फोनमा आवाज आउँदा तिनछक परे अब पथ्यो फर्साद विनाकारण फन्दामा पारियो भन्दै उसका कुरा सुन्दा तत्काल पुलिस हेडक्वार्टरमा आउनुपथ्यो, फोनमा कुरा गरेर हुँदैन भन्ने जवाफ पाए । आफूले महिलासँग भएको कुराको सफाइ दिदा पनि नमानी इन्स्पेक्टरले यहाँ एक महिला पहिले घरबाट निकाली दिएको भनी रोइरहेकी छन् । श्रीमान् श्रीमती बीच सम्झौता घर गरी फर्काउन भनेपछि तीन छक पर्दै मैले त बिहे नै गरेको छैन कसरी श्रीमती हुनु भन्ने जवाफले इन्स्पेक्टर यी सबै रड नम्बरका खेलले अनाहकमा चर्काचर्की भएको महसुस गरे । यहाँ निबन्धका मुख्य पात्रले यो अनावश्यक झन्झट एक ठाउँमा फोन गर्न खोज्यो अर्को ठाउँमा गएर बाकिनुपर्ने । आफ्नो फोन भनी रिसिभर उठाउँदा अर्कैले मान्छे नचिनी नम्बरको ख्याल नगरी बाघले सिकार भन्ने भै गरी भन्ने कुरा गर्ने यी यसका कर्तुतदेखि आक्रान्त भै फोनको तार चुडाली अब न रहन्छ बाँस र न बच्छ बाँसुरी नै भनी आनन्दित भए ।

४.१२.२ विचार/उद्देश्य

यस निबन्धमा निबन्धकारले आधुनिक सञ्चार जगतको विशेषताको रूपमा टेलिफोनको विकास भएको जुन नितान्त आवश्यक भएको प्रसङ्गको चर्चा गरेका छन् ।

टेलिफोनको नेटवर्कको खराबीले एक ठाउँको फोन अर्को ठाउँमा जानु, अनाहकमा वादविवादमा पर्नु, एकपछि अर्को त्यस्तै तारतम्य मिलेर जानुले निबन्धका मुख्य पात्र आर्जित भएर फोनको लाइन चुडाल्नु पुग्नुले टेलिफोनको गुणस्तर नै नहुनु प्रमुख कारण भएको पुष्टि गरिएको छ । टेलिफोनमा कुरा गर्ने ग्राहकहरू पनि अबुझ भएको, नम्बर नचिनेर, कहाँ प्यो ? को बोल्नु भएको जस्तो कुरा नगरी स्पष्ट नचिनीकन कुरा गर्नु जस्ता असभ्यता प्रति व्यङ्ग्य पनि गरिएको छ ।

अर्कोतिर टेलिफोन राख्न लामो समयको, चाकडी गरेपछि मात्रै पाउनुले नेपालमा भएको व्याप्त भ्रष्टाचारको संकेत गरेको छ । कोठामा बसी सारा संसारसँग कुरा गर्ने र आफ्नो अनुकूलको काम गर्न, मानिस भेट्नै नपर्ने, इच्छा बमोजिम टेलिफोन राखेकोमा 'चौटा खान गएको बूढी भोलमा डुबेर मरी' भन्ने उखान चरितार्थ भएको छ ।

४.१२.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकारले यस निबन्धमा शुरुशुरुमा आगमन भएको टेलिफोन र त्यसको गुणस्तरको अभावले नेटवर्कमा खराबी हुनु, व्यस्त रहनु, एक ठाउँमा डायल गर्दा अर्को नम्बरसँग जुधेर अनाहकमा बिजुली ग्राहक, मेमसहायव, प्रहरी इनिस्पेक्टर, आफ्नी प्रियसीसँग परेका विवादले आजित भएका घटनाहरू बडो यथार्थपरक, रहस्यमय र व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सहज रूपमा रहेको भाषाशैली बोधगम्य छ । गुणस्तरहीन टेलिफोन, सरकारी मनपरी तन्त्र, ग्राहकहरूको कमजोरीप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । यस निबन्धलाई सानाठूला गरी ४८ अनुच्छेद र ७ पेजमा विस्तार गरिएको छ ।

४.१३ 'आधुनिक पत्नी' निबन्धको विश्लेषण

४.१३.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार पिँडालीले 'आधुनिक पत्नी' निबन्धमा आजका पत्नीहरू नारी स्वतन्त्रताका पक्षपाती हुन्छन् । नारी घरदैलो र चुल्होचौकामा मात्रै होइन पुरुष समान स्वतन्त्र हुनुपर्छ भन्ने भावनाबाट प्रेरित छन् । त्यसै प्रसङ्ग अनुसार यस निबन्धकी पात्र पत्नी शनिवारका दिन छोरा राजनलाई श्रीमान्को जिम्मा छोडी पिकनिक खान गएपछि घरमा

घटेका घटनाहरूलाई समेटेर लेखेका छन् । यो निबन्ध 'शारदा' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

पूराण, धर्मग्रन्थ आदिमा पतिव्रता धर्मको निकै चर्चा पाइन्थ्यो तर हिजोआज नारी स्वतन्त्रता, हक, अधिकारका नाराहरू घन्किरहेका छन् । साहित्यमा नारी कै चर्चा पाइन्छ । घर, समाज हरेक ठाउँमा पत्नी भक्ति कै चर्चा भएको देखिन्छ । यसै परिवेशमा निबन्धका मुख्य पात्र जागेरे श्रीमान् एक साताको अफिसपछि शनिवारका दिन आराम लिएर घरमा बस्ने योजना बनाएकोमा उता श्रीमतीले एकसातासम्म घरमा बसेको दिक्दारीले शनिवारको दिन बिहानै पिकनिक जाने योजना अनुसार ९ बजेसम्म सुत्ने श्रीमान्को धोकोमा तुसारापात पाउँदै बिहानै उठाई आज पिकनिक जाने हो छोरालाई राम्रोसँग हेर्नु भनी उर्दी गर्न थालिन । श्रीमान्ले आफ्नो मिटिङ्ग भएको बनाउँदा पनि केही उपाय लागेन साथै छोरा राजन रोएर उधुम गर्छ सकिदैन भन्दा श्रीमतीले छोराको लालनपालन मेरो एकलौटी मात्र, छोरो मेरो मात्रै हो र ? कहिलेकाहीं सारा अभिभाराहरूबाट मुक्त भएर आमोद प्रमोद गर्न पुरुषको मात्रै हक कि नारीको पनि ? भनी चिच्याएरपछि अब यो भन्दा अगाडि बढ्न उचित नठानी श्रीमान् चुप रहन्छन् ।

श्रीमती पिकनिकतर्फ हिडेपछि श्रीमान् नारी स्वतन्त्रता अति भएको महसुस गरी त्यसको विरुद्धमा लेख लेखन मसीको बोटल लिएर के बसेका थिए छोरा राजन उठेर रोइकराई निकै गर्न लाग्दा फकाउनलाई मसीको भाँडो नै उसलाई दिँदा राजनले बोटलले उल्टै बाबुको पुर्पुरोमा हिकाउँदा मसी छताछुल्ल भएर निधारमा टुटिल्लो समेत उठ्यो । त्यसलाई सफा गर्न खोज्दा पानी हुँदैन । त्यस्तैमा नडिनी नड काट्न आउँदा त्यो रूप देख्दा भस्केर फर्की, हुलाकीलाई पत्र बाहिरै राख्न भनी पठाए । अब पुनः आफ्नो मित्र महिकर गीत गुनगुनाउँदै भेट्न आउँदा अब बित्याँस पर्ने भयो भन्दै आत्माराम ढोका थुनेर बसे । जति कराए पनि ढोका नै नखोली चुप रहे । 'आफ्नी पत्नीलाई पिकनिक पठाएर कुन छडुल्लीलाई ल्याएर दिउासै व्यभिचार गर्ने पर्ख यो सब तेरो करतुत सारा भनिदिन्छु भन्दै मित्र निस्के । यता आत्माराम निकै फसादमा परे । ढोका खोलेर मित्रलाई भित्र ल्याउँदा साथीको हँसिमजा बनिने । ढोका नखोल्दा अनाहकमा व्यभिचारीको बिल्ला भिड्नुपर्ने । अब पत्नी पिकनिकबाट फर्केपछि आफ्नो यो दशा देखेपछि कसरी पत्याउलिन् । कुन छडुल्लीसँग घम्साघम्सी परेछ भनेर पक्का पनि सोच्छिन् । मेरो सत्यवादिता कसले पत्याउला ? आज शनिवार होइन, मेरो लागि त छडुल्लीसँग घम्साघम्सी परेछ भनेर पक्का पनि सोच्छिन् ।

आज शनिबार होइन, मेरो लागि त 'शनि दशा' रहेछ भनी विवश भएको कुरा उल्लेख गरी निबन्ध अन्त्य भएको छ ।

४.१३.२ विचार/उद्देश्य

यस आधुनिक पत्नी निबन्धमा पुराण, वेद आदि धर्मग्रन्थमा पतिव्रता धर्मको निकै गुणगान भएपनि आजको आधुनिक युगमा नारीपुरुष बराबरी हो । घर व्यवहारमा दुबैको समान दायित्व छ । एक हातले ताली बज्दैन भन्ने सन्देश दिएका छन् ।

सधैँभरि नारीले घरधन्दा, बच्चाबच्ची स्याहारसम्भार गर्न सहज हुने तर एक दिन पुरुषले घरमा बसेर बच्चाको देखभाल गर्न महाभारत हुने । यसमा नारीले पनि कहिलेकाही घर व्यवहारबाट मुक्त भएर आमोदप्रमोद, मनोरञ्जन गर्न पाउनुपर्छ भनी नारी स्वतन्त्रताको पक्षमा वकालत गरिएको छ ।

४.१३.३ प्रस्तुति/शैली

यस निबन्धमा निबन्धकारले सधैँभरि नारीले घर व्यवहारमा अल्झि रहेर दिक्दारी भएको र एकदिन शनिबारको छुट्टीमा श्रीमान्लाई छोरा राजनको हेरविचार गर्ने हेरेर बाल आग्रह गर्दा अनेक बहाना गरेर पन्छाउने प्रयास गरेको र त्यो सफल नहुँदा आधुनिक पत्नीको सज्ञा सहित नारी स्वतन्त्रताको चर्चा सहज र मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरेका छन् ।

आजको आधुनिक युगमा नारी पुरुषको समान हक र अधिकार भएको कुरा श्रीमान् श्रीमतीबीच पिकनिक जाने दिन छोरा राजनलाई हेर्ने कुरामा भएको संवादमा रोचक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ ।

समाजमा घटेका र घट्न सक्ने घटनाहरूलाई व्यङ्ग्यात्मक र यथार्थपरक शैलीमा प्रस्तुत गर्नु निबन्धकारको विशेषता हो । यस निबन्धमा २६ अनुच्छेद र ५ पेज रहेका छन् ।

४.१४ 'प्रजातन्त्र खोज सङ्घ' निबन्धको विश्लेषण

४.१४.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले 'प्रजातन्त्र खोज सङ्घ' निबन्धमा २००७ मा राणाशासनको अन्त्यपछि प्रजातन्त्र स्थापना भयो तर २०१५ सालसम्म अनगिन्ती च्याउ उम्रेभै पार्टी र नेता भए त्यसैलाई कटाक्ष गर्दै एकहोटलमा किच्ची भाइसँग भएका

कुराकानीको सार यसमा समेटेका छन् । यो निबन्ध 'प्रगति' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

नेपालमा राणाशासनको अन्त्यपछि अनगिन्ती पार्टीहरू खोलिए । नयाँ सडक, टुडिखेलबाट भाडाको ढ्वाङ फुकेर पार्टीको नामाकरण गरी बोर्ड भुण्ड्याएपछि मन्त्री बन्न पाइने भएपछि सबै पक्ष, वर्गका मानिसले आफ्नो पेशा र व्यावसाय छोडी यस्तै धुनमा दौडन थाले । कुनै पनि मन्त्रीमण्डलले निर्वाचन गर्न नसकी १ वर्ष पुग्दा नपुग्दै घरायसी भएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

यस निबन्धका पात्र बिच्छी भाइ 'प्रजातन्त्र खोज सङ्घ' को पार्टी स्थापनाको क्रममा अगाडि बढेको स्थान नयाँ सडकको एक होटलमा जवाली (लेखक) गिरीश र यादव बसिरहेको समयमा भेट हुन्छ । उनीहरू बीच प्रजातन्त्रको बारेमा छलफल हुन्छ । त्यसै क्रममा बिच्छी भाइले नेपालमा सच्चा प्रजातन्त्र नआएको, जंगबहादुरले आफ्नो पालामा प्रजातन्त्रलाई हडपेर दिल्लीको अङ्ग्रेजलाई बुझाएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । २००७ सालमा नेपालमा राजाप्रजा सबै मिली दिल्लीमा सम्झौता गरी ल्याए पनि त्यो प्रजातन्त्र फस्टाउन, मौलाउन नसकेको एक आपसमा च्याउ पार्टी र नेताले आफ्नो निजी स्वार्थमा ब्रह्मलुट गरेको, निर्वाचन गर्न नसकेको, अस्थिरता बढाएको चर्चा गरेका छन् ।

नेपालमा सबैले लखेटी पठाएको प्रजातन्त्र छ । जस्तै : चीनबाट लखेटिएको च्याङ काइरोकको प्रजातन्त्र, फर्मोसाबाट अमेरिकी प्रजातन्त्रले लोप्पा खुवाएर पठाएको प्रजातन्त्र छ, भन्दै बिच्छी भाइले होटलमा ती ३ जनालाई मख्व पादै विभिन्न परिकारहरू एकपछि अर्को म गाउँदै खाँदै गरेका छन् । यही क्रममा बिच्छी भाइले प्रजातन्त्र कहिलै मर्दैन । एकपटक आएपछि । त्यसैले जंगबहादुरले लुटेको प्रजातन्त्र आफ्नो पालामा थापाथलीमा राखे । त्यसपछि राणाहरूले त्यसलाई टुक्राटुक्रा पारी १७ भाइले बाँडे । ती प्रजातन्त्रका टुक्राहरू यत्रतत्र छन् । तिनीहरूलाई खोजी खोजी असली प्रजातन्त्र ल्याउनुपर्छ भनी मैले गुप्ती 'प्रजातन्त्र खोजसङ्घ' नामक पार्टी खोलेको छु । यसमा यहाँहरू जस्ता नवजात बुद्धिजीविको खाँचो छ भन्दै भोलाबाट रसिदको ठेली निकाली तीनै जनालाई भिडाइ मुर्गा बनाएको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै निबन्धको अन्त्य भएको छ ।

४.१४.२ विचार/उद्देश्य

'प्रजातन्त्र खोज सङ्घ' निबन्धमा नेपालमा राजाबाट लुटिएको प्रजातन्त्र २००७ सालमा राजाप्रजा मिली स्थापना गरिएपनि प्रजातन्त्रको सही प्रयोग नभएको, सबै नेताले

आफ्नो स्वार्थ अनुकूलको काम गरेको, देशमा स्थिरता र विकास गर्न नसकेको, आमनिर्वाचन गर्न नसकेको कुराहरू प्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ ।

बिच्छीभै विशेषता बोकेका बिच्छी भाइ जस्ता नेताले 'प्रजातन्त्र खोज सङ्घ' जस्ता पार्टीको भोला बोकेर सोभासाभालाई भुक्त्याउँदै सदस्यता दिने, रकम असुल्ने, होटल सडक चहादैं हिड्ने, आफ्नो मन्त्रीमण्डलमा समावेश गर्छु भन्दै गफ गर्दै हिड्ने नेताहरूको चर्चा गर्दै तत्कालीन समयमा नेता र पार्टीप्रति व्यङ्ग्य गर्दै सजग गराउने प्रयास गरिएको छ । त्यतिबेलाको त्यो प्रसङ्ग अहिलेको वर्तमान संविधान निर्माण र शान्ति स्थापनाको हवाला दिँदै ६ महिनामा सरकार परिवर्तनका खेलसँग मेल खाएको चर्चा छ ।

४.१४.३ प्रस्तुति/शैली

यस निबन्धमा २००७ सालदेखि २०१५ साल बीचमा नेपालमा भएका सरकार निर्माण र परिवर्तन बीचका खेलका चर्चाहरू व्यङ्ग्यात्मक र मार्मिक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन समयका नेताहरू भोलामा पार्टी बोकेर सोभासाभालाई भुक्त्याउँदै हिडेका प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै प्रजातन्त्रको रक्षा गर्छु भन्नेहरू प्रति तीखो व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

यसमा प्रयोग गरिएको भाषाशैली संवादात्मक छ, मर्मस्पर्शी छ । देश र जनताप्रतिको चिन्ताले व्यक्त गरिएकोले निबन्धकारमा देशभक्ति, राष्ट्रभक्ति प्रेम, स्नेह र सद्भाव रहेको पाइन्छ । यस निबन्धलाई ३३ अनुच्छेद र ७ पेजमा समेटिएको छ ।

४.१५ 'नलेखेको कथा' निबन्धको विश्लेषण

४.१५.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले यस 'नलेखेको कथा' को निबन्धमा एक अभावग्रस्त कथाकारको पारिवारिक समस्याको कारणबाट एक कथा लेख्न अनुकूल समय नमिली कथा लेख्ने धोको अधुरै रहेको विषयलाई समेटेर लेखेका छन् । यो निबन्ध 'प्रगति' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा एक प्रकाशकले भोलि नै एक कथा लेखेर दिनु र त्यस बापतको रु. १००/- दिने अगामी महिना भित्र कथा सङ्ग्रह प्रकाशित गर्नुपर्ने सहितको पत्र पठाइएको छ । यता लेखकको साँभ विहान हातमुख कसरी जोड्ने, श्रीमती र आमाको औषधी उपचार कसरी गर्ने भन्ने चिन्तामै कथा लेख्ने समय अनुकूल मिलिरहेको छैन । कथा लेखे बापत

आएको पारिश्रमिकबाट क्षयरोगग्रस्त श्रीमती गौरीको एक्सरे गर्नु, दमबाट ग्रस्त आमाको औषधी गर्नु, ९ जना छोराछोरीको लालनपालन, पढाइखर्च, भोलिलाई के खाने भन्ने समस्यालाई टार्ने आदि कुरा सोच्दै कथा त जसरी पनि लेख्ने अठोट गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

लेखकले अब लेख्ने कथाको पात्र शिक्षित, सम्भ्रान्त र आधुनिक परिवारको, सानो परिवार, विरामी कहिल्यै नहुने, पक्की घर भएको कल्पना गर्दै त्यसको शीर्षक के राख्ने भन्ने सोच्दै दलिनतिर हेर्दा माथिबाट धुलो खसेर सोचाइ भङ्ग हुन पुग्छ । श्रीमतीले सोचिन पोइ, छोराछोरी र सासूलाई भोको राखी मलाई इन्जेक्सन किन्नु छैन । हामीजस्ता कंगाललाई क्षयरोग लागे उपचार गर्न सकिन्छ भन्दै आफ्नो पीडा बेदना पोख्दै रु. १० दिएर छोरोलाई बजार पठाउँछिन् । छोराले सामान लिएर फर्कन्छ । केही रुपैया फिर्ता ल्याउँछ र केही नपुग भएको रुपैया पुनः लिन साहू कहाँ जान्छ । यता केटाकेटीले कपि, कलम नभएको र त्यही पैसाबाट किन्न भनिरहेको अवस्था मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

भान्छामा खाना पकाउन ढिला भइसकेको हुन्छ । छोरी खुसीलाई खाना पकाउन पठाउँदा दाउरा भिजेको कारणले आगो बाल्न सकिदैन । स्कूल जान ढिला हुन्छ कि भनी विरामी गौरी भान्छामा जान तयार हुँदा उनलाई रोकी कथा लेख्न छोरी आफै जान्छिन् । धुवाँ मडारिरहेको हुन्छ । निकैवेर पछिको कसरतबाट आगो बल्छ । केटाकेटी खानाको प्रतीक्षामा बसिरहेका हुन्छन् । गौरी कोठामा खोकी रहेकी छिन् । आमा दमको व्यथामा कराइरहेकी छिन् । नयाँ कथा लेख्ने धोको मनमै थाँती रहेको कारुणिक र वेदनायुक्त कथाहरू समेटिएर निबन्धको अन्त्य गरिएको छ ।

४.१५.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकार पिँडालीले यस निबन्धमा नेपाली साहित्यकारको कदर र सम्मान न राज्य न कुनै सङ्घसंस्थाले गर्ने गरेका रचनालाई प्रकाशकले मूल्य तोकर लेख्न लगाउने संस्कार र पद्धति प्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् ।

कथाकारको उचित पारिश्रमिक नहुँदा र त्यस पेशामा लागेर जीवन निर्वाह गर्न धौ धौ भइरहेको अवस्थाको चित्रण यस निबन्धमा गरिएको छ । लेखकको आर्थिक अभावको कारणले साँभ विहानको छाक टार्न मुस्किल भएको, श्रीमती र आमाको औषधी गर्न

नसकेको, छोराछोरीको पढाइलेखाई खर्च र लत्ता कपडा पुऱ्याउन मुस्कल भएको यथार्थ कारुणिक रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कथाकारको हातमा सीप र सिर्जना हुँदाहुँदै पनि पारिवारिक समस्या, भ्रमेला र अनुकूल वातावरण नहुँदा कथा लेख्न र त्यसबापतको पारिश्रमिक दिने पत्र पाउँदा पनि कथा लेख्न नसकेको तीतो यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१५.३ प्रस्तुति/शैली

यस निबन्धमा नेपाली साहित्यकारको अवस्थाको चर्चा व्यङ्ग्यात्मक रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ । एक कथाकारले १०० रुपैयाको एउटा कथा लेख्ने प्रयास गरेको तर उसको परिवारको भित्री समस्या, श्रीमती गौरीको क्षयरोग, आमाको दमको समस्या, केटाकेटी नाङ्गै भएको, साँभ विहानको छाक टार्ने समस्याबाट ग्रसित भएको मर्मस्पर्शी प्रसङ्ग हृदयविदारक पीडालाई निबन्धकारले प्रस्तुत गरेका छन् । आफूले लेख्ने कथाको शीर्षक शिक्षित, आधुनिक, प्रेमको प्रतीक र सानो परिवार र कुनै पनि बिरामी नहुने र अभाव पनि नभएको परिकल्पना गरिएको छ जुन आफ्नो जीवनमा दुःखद परिस्थिति भोगिएको कारणले यसलाई प्रतीकको रुपमा लिन खोजिएको छ । आर्थिक अभावले मानिसलाई कस्तो दयनीय अवस्थामा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा कारुणिक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस निबन्धको भाषाशैली, व्यङ्ग्यात्मक, कारुणिक, हृदयविशाक, प्रतिकारात्मक रहेको छ । यस निबन्धलाई २९ वटा अनुच्छेद र ७ पेजमा समेटिएको छ ।

४.१६ 'बागबजारकोबाटो' निबन्धको विश्लेषण

४.१६.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले यस 'बागबजारकोबाटो' निबन्धमा राजधानीको टुकुचा पुलदेखि रणोद्दीपको सालिकसम्मकोबाटोमा घटेका घटनाहरू र मोटरबाटोको दूरावस्थालाई लिएर यात्रा वर्णनको रुपमा चर्चा गरिएको छ । यो निबन्ध 'प्रगति' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

बागबजार राजधानीको मुटुमा रहेको कान्तिपुर नगरीको प्रमुख सडकमार्ग हो । यो सडकको हालत भने निकै खराब भएको व्यङ्ग्यात्मक रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ । 'बाग' शब्द भएको प्रतीक, ल्याक आउटबाट पनि चर्चित, उपत्यकाको पूर्वी भाग जोड्ने, हवाईमार्ग जानेबाटो, राजधानीको निकै चल्तीकोबाटो, स्कूल, कलेज, हस्पिटल, सचिवालय र अड्डा

अदालत जानेबाटो, व्यापारिक प्रयोजनकोबाटो, २००७ सालको नेपालको प्रजातन्त्र प्राप्तिको लागि राजाको दिल्ली सवार हुँदा र फर्केपछि विशाल जुलुसले स्वागत गरेको, तेम्जिङलाई धुमधामले स्वागत गरेको, विभिन्न माननीयलाई कालो भण्डा र मुर्दावादले स्वागत गरेको, नेपाललाई छिमेकी मित्रराष्ट्रहरूबाट चिनाउने बाटोको रूपमा यो बागबजार परिचित भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

निबन्धका प्रमुख पात्र बाह्रवर्षको लामो भारत वर्षको बसाईपछि राजधानी छिरेका उनलाई नेपालमा आएको प्रजातन्त्र पछि कस्तो परिवर्तन आएको रहेछ भनी हेर्न बागबजारकोबाटोबाट पैदल यात्रा गर्ने क्रममा टुकुचाको पुलनेर २/३ जना मानिस सन्ध्या स्नान गर्न लागेको सम्भेको त आफ्नो मलमूत्र त्याग्न लागेको देख्दा 'देख्नेलाई लाज' भयो । जापानमा सार्वजनिक स्थलमा युवायुवतीहरू नग्न रूपमा नुहाउने स्नानागार भएभैं नेपालमा पनि बाटो, बगैँचा, नदीनाला, मन्दिर, पार्क, अस्पताल, सिनेमा, कलेज, अफिस, होटल आदि परिसरमा निसङ्कोच खुल्ला शौचालयको प्रयोगले वातावरणलाई दुर्गन्धित बनाइरहेको छ । सडकमा पैदल मार्ग अगाडि बढ्ने क्रममा जँड्याहासँग ठोक्किनु, लापरवाहीसँग मोटरसाइकल चलाउँदाबाटोमा पल्टिएको मानिस देख्नु आदि चर्तिकला हेर्दै र सोच्दै आफ्नो दुबै चप्पल चुडिई नङ्गै उप्केको पत्ता भएन र रुमालले बाँधी खाली खुट्टा हिड्न खोज्दा साँच्चै नै पीडा भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । बाटो निकै खराब, मर्मतमा गुणस्तरहीन सामग्रीको प्रयोग, सवारी साधनको अत्याधिक चाप, सडकमा मोटर घुइक्याउँदा धुलोले सारा संसार ढाक्ने, पेटमा हिड्दा फुटपाते व्यापारीको लर्को, राँगाभैसीको मासुको खुल्ला बिक्री वितरणले पाइला राख्ने ठाउँ नभएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

निबन्धमा अगाडि लेखिएको छ एक मोटर धुलो उडाउँदै आउँदा मोटरको पाङ्ग्राबाट उछिट्टिएर ओखर जत्रो ढुङ्गा आफ्नो कञ्चटमा लागि भलभली रगत आएको र २/४ जनाको सहयोगमा अस्पताल पुऱ्याई घाउमा ब्यान्डेज लगाइयो । अब पैदल हिड्ने आँट नआए पछि जीपमा घर फर्कन खोज्दा जीपले पनि दाँयाबाँया पछाडै जीँदा ब्यान्डेज पनि फुत्केर हातले दाबी घरमा प्राण फुत्केला भैं पुगेको तीतो र पिडादायक प्रसङ्ग उल्लेख गरी निबन्धको अन्त्य गरिएको छ ।

४.१६.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकार पिँडालीले 'बागबजारकोबाटो' निबन्धमा नेपालको राजधानीको मुटुमा रहेको बागबजारको बाटोमा देखिएको दुर्दशाको यथार्थपरक रूपमा विश्लेषण गरेका छन् ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको प्राप्ती पछि पनि कुनै विकास हुन नसकेको, राजधानी र नगरपालिकाले बाटो घाटोको सुधारमा चासो नदेखाएको, सार्वजनिक रूपमा खुल्ला शौचालय निसङ्कोच प्रयोग भएको उल्लेख भएको छ । यसबाट छिमेकी देशले नेपालको संस्कृति, सभ्यता यस्तै हो कि ? भनेर खिल्ली उठाउने ठाउँ पाउने अवस्था सिर्जना भएको र नेपालको बेइज्जत भएकोमा पनि यहाँका शासक, प्रशासक, नेताहरू र राजधानीवासीप्रति तीखो व्यङ्ग्य गर्नु यस निबन्धको उद्देश्य रहेको छ ।

४.१६.३ प्रस्तुति/शैली

‘बागबजारकोबाटो’ निबन्धलाई निबन्धकारले यात्रा वर्णनको रूपमा बागबजारकोबाटोमा भोटिएका, देखिएका रबाटोको दुरावस्थालाई यथार्थपरक रूपमा विभिन्न उपमा दिई मार्मिक ढङ्गले घटनाक्रमहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यस निबन्धमा उल्लेख भएका दर्दनाक अवस्थाहरू सुन्दा र देख्दा जो कोही सच्चा, देश र राष्ट्र नेपालीको मुटु छुने खालको छ । नेपालका नेता, प्रशासकहरूले के हेरिरहेका छन् ? भन्ने व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुती यसमा गर्न खोजिएको छ ।

यसको भाषाशैली सहज, बोधगम्य र यथार्थपरक रहेको छ । यस निबन्धलाई १४ अनुच्छेद र ६ पेजमा समेटिएको छ ।

४.१७ ‘सवाल छ खाजाको’ निबन्धको विश्लेषण

४.१७.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले ‘सवाल छ खाजाको’ निबन्धमा प्रजातन्त्र प्राप्ति पछि पनि मन्त्रीलाई भेट्न नजिकको नातापाता, सोर्सफोर्स, पार्टीको मान्छे वा टोलछिमेकको हुनुपर्ने, सामान्य मानिसले भेट गर्न मुस्किल पर्ने प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् । यो निबन्ध ‘प्रगति’ पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

मन्त्रीलाई भेट्नका लागि लामो प्रतिक्षा र कसरतपछि मात्रै भेट्न सकिने थाहा पाएपछि विहानको नास्ता दह्रै गरेर बुधवारको दिनमा मात्रै भेट गर्न खुला हुने भएकोले सोही अनुसार निबन्धका प्रमुख पात्र मन्त्री निवास पुग्दा ढोकेले नाम र काम लेखेर भित्र पठायो । लामो प्रतिक्षापछि एक सचिवज्यू आइपुगे । सबै जनाले दश औँला जोडी अभिवादन गरे । उनले त्यहाँको भीडमा आँखा डुलाउँदै १०/१२ जनालाई भेडाको बथानबाट राम्रा भेडा

छानेभै छानी भित्र लिएर गए । उनीहरूलाई दर्शन मिल्यो बाँकी अर्को पर्खाइमा बसिराखे । केही समयपछि अर्का निजी सचिव (पि.ए.) आएर आज मन्त्रीजीको जरुरी सरकारी काम परेकोले अर्को दिन आउनुहोला भन्दै अफसोच गरिरहेको बेला एक चुरोट दिएर मलाई आज भेट्न जरुरी काम परेको थियो भनी भेट गर्ने अभिलाशा राखे । मन्त्रीका पि.ए. भित्र पसे र केही समयपछि बाहिर आएर भने मैले तपाईंका लागि धेरै कोशिश गरे तर भएन । तपाईंहरू चुप लागेर एक लाइनमा बस्नुहोला । मन्त्रीको सवारी बाहिर हुँदैछ, भनी उर्दी गरे । यतिखेर सबै मानिस गैसकेका थिए केवल ४/५ जनामात्रै थिए । मन्त्री हतारमा बाहिर आएपछि पूर्व नम्बरको मान्छेले राहदानीको लागि बिन्ती गर्‍यो, अर्काले म साहित्यकार हूँ, विदेशमा मेरो कत्रो सम्मान छ, स्वदेशमा जागीर पाइँनँ, अर्काले म भुजमान राई आन्दोलनको समयमा धनकुटा जित्यौं । आजसम्म मेरो बन्दोबस्त भएन, चौथो करायो, म सप्तरी सिलोरियाको जमिन्दार हूँ । ममाथि १७ व्यक्तिको हत्या गरेको मुद्दा छ । जिल्लाबाट हारें । अब मन्त्रीको निगाह हुन्छ कि !, अब मेरो पालामा त मन्त्रीले २ हात मेरो कुममा राखी जोडले ३ हात पर पन्छाउँदैवाटो छोड्नुस्, म राहदानी विभाग, पब्लिक सर्विस कमिसन, न्यायालय वन मुद्दा मामिला हेर्ने श्री ३ महाराज कुनै पनि हैन । प्रजातान्त्रिक शासनमा विभागबाट मर्यादापूर्वक काम हुन्छ । मन्त्रीको इच्छा र निर्देशनमा काम हुँदैन भनी कड्किए । तपाईंहरू यहाँबाट छिट्टै गइहाल्नुस् भन्दा जमिन्दार अभै बिन्ती चढाउँदै थियो । मन्त्रीले अब यो भन्दा अगाडि बढ्नुभयो भने मन्त्रीलाई हातपात गर्न खोज्यो भनी मामाघर पठाइदिन्छु भन्दै जमिन्दारको मोटर आफैले हाँकी मन्त्री धुलो उडाउँदै निस्के । यता आफू मन्त्रीको धक्काले ३ हात पर पुगी मुस्किलले खुट्टा अड्याएर विहानको नास्ता दरो नभएको भए ज्यानले के कति बेहोर्नुपर्थ्यो भनी मन्त्री भेट्ने धोको अधुरै रह्यो ।

४.१७.२ विचार/उद्देश्य

निबन्धकारले यस निबन्धमा मन्त्रीलाई भेट्न सामान्य मानिसले अवसर नपाउने, सोर्सफोर्स, नातापात, पार्टी नजिकको र छिमेकी हुनुपर्ने प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै मन्त्रीलाई भेट्ने मानिसहरू आफ्नो काम गर्न अड्डा, अदालत र कार्यालयको सोभोवाटो प्रयोग नगरी चोरवाटो प्रयोग गरी चोरवाटोबाट व्यक्तिगत स्वार्थ, गलत कामबाट दुनो सोभ्याउने कामका लागि भेट्ने प्रवृत्ति जुन राणाशासनको समयमा श्री ३

महाराजसँग बिन्ती चढाएपछि जस्तो सुकै अपराध पनि साम्य हुने र जुनसुकै काम पनि सम्पन्न गराउने प्रवृत्तिका मानिसप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ ।

४.१७.३ प्रस्तुति/शैली

‘सवाल छ खाजा’ निबन्धमा मन्त्रीलाई भेट्न के कस्ता मानिसहरू आउँछन् भन्ने कुराप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । राणाको समयमा मन्त्रीलाई भेटेपछि जस्तोसुकै काम पनि सम्पन्न गराउन सकिन्छ भन्ने प्रवृत्तिका मानिसप्रति तीखो र चोटिलो व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । लेखकले आफ्नो मन्त्रीलाई भेट्ने धोको अधुरै रहेको कहानी मर्मस्पर्शी रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

निबन्धलाई हाँस्य व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा यथार्थपरक रूपमा समाजमा घटेका र चलेका प्रसङ्गलाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली भाषा एवम् हिन्दी शब्दको पनि प्रयोग गरिएको यस निबन्धलाई १९ अनुच्छेद र ६ पेजमा विस्तार गरिएको छ ।

४.१८ ‘शूरवीरहरूको नरक यात्रा’ निबन्धको विश्लेषण

४.१८.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले ‘शूरवीरहरूको नरक यात्रा’ निबन्धमा अमलेखगन्जबाट त्रिभुवन राजपथ हुँदै काठमाडौँ जाने क्रममा मोटरमा यात्रा गरेका जतिसुकै शूरवीर कहलिएका व्यक्ति पनि बमिट गरी नरकको यात्रा सरह दुर्गन्धित भएको यात्रा वर्णनको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यो निबन्ध ‘रूपरेखा’ पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा निबन्धकारको पहाडको मनोरम दृश्यको दृश्यावलोकन गर्ने उद्देश्यले हवाइमार्ग छोडेर त्रिभुवन राजपथ हुँदै काठमाडौँ जाने योजना अनुरूप अमलेखगन्जबाट बसको यात्रा शुरु हुन्छ । सबै यात्रीसँग एकछिनको चिनजान पछि यात्रा अगाडि बढ्छ । भैसे पुगेपछि नास्ता खाएर बस हाडको घुमाउरोबाटो हुँदै अगाडि बढ्छ । बसमा यात्री बीच हिन्दूस्तानले राम्रोबाटो बनाई दिएको, हासा जाने कुटीकोबाटो भन कस्तो, यो नौकोसकोबाटोलाई घुमाइ फिराइ पचास कोष बनाएको, स्वीस सरकारले भीमफेँदीबाट छेडेर थानकोट निकाली दिन्छु भनेको प्रति व्यङ्ग्य गर्दै चन्द्रागिरी र गठीका डाँडा फर्सी र कुमिण्डाका खोक्रा गाँड हुन् र त्यसरी पहाड छेडिने रमाइला प्रसङ्गको चर्चा गर्दै यात्रा रमाइलोसँग अगाडि बढ्छ ।

यसरी पहाडको रमाइलो दृश्य हेर्दै अगाडि बढ्दा एक सेठले सारा पेट खाली हुने गरी ह्वालहवाली मुखबाट वातावरण दुर्गन्धित हुने गरी फाल्न थाले । पछि सबैले छि : छि : गरे । सेठलाई छेराउटी पनि लाग्यो । बस रोकरोक भनी कराउँदा, ड्राइभरले यो के को मल्ल पक्ष हो, छेराउटी सेराउटी केही होइन मोटर लागेको हो भनी कराएपछि सबै चुप लागे । सेठका नजिक बसेका अर्मा सेठ पनि त्यस्तै ह्वालहवाली फाल्न थाले । सँगैका अर्का सेठजीको पनि त्यस्तै हालत भयो । आज कस्ता नामर्द र पानी आन्द्रे प्यासेन्जर परेछन् भनी कन्डक्टर कराउन थाल्यो । नजिकै बसेकी महिलालाई पनि खपिनसक्नु भएपछि आफ्नो धोतीको आँचलमा बमिट गरी पोको पारिन् । अर्को सज्जन पनि भ्यालसम्म पुग्न नसकी भादगाउँले टोपी मै हिक्का छोड्न थाल्यो । यो दृश्यदेखि दाहीवाल पण्डितले आजभोलिका मान्छे किन मइन जस्ता एकैछिन पगिल हाल्छन् । रसियाका कुकुर त अन्तरिक्ष घुमेर फर्के भनी व्यङ्ग्य गरे ।

बस सिमभञ्ज्याङ नजिक पुगेको बेला अरु २, ३ जनाले पनि हिक्का छोड्न थाले । यता दाहीवाललाई पनि खपी नसक्नु भएछ, कस्ता सिल्टिमुरे रहेछ जाँडै जाँड गन्हाउने गरी फाल्यो भन्दै आफूले पनि त्यही गति देखाए । एक रसिकले यही मौकामा गुरुदेवका दाही त अपवित्र भए भन्दै छेड हाने । एक जोगी चिम्टा बजाउँदै बम शंकर भन्दै हिक्का छोड्न थाले । यो देखि रसिकज्यू पनि बाँकी रहेनन् । यसरी एकपछि अर्को गर्दै दुर्गन्धित पदार्थ फाल्दै गए । सबै सिथल भए । त्रिपुरेश्वर पुगेपछि जोगीले भन्यो सेठ जी उठ्नुस्, अब नरकको यात्रा सकियो । स्वर्गपुरी आइयो, दाहीवालले भने यसमा तपाईं मात्रै महारथी हुनुहुँदो रहेछ । सबैको यो गति भयो । स्टेशनमा पुगेपछि श्रीमती स्वागतको लागि पर्खेकी थिइन । बसभित्र पस्दा त्यो वातावरण देख्दा उनी पनि बाँकी रहिनन् । यो देखि ड्राइभर करायो यात्री त यात्री भए अब हुङ्गा, माटो, बाटो हिड्ने पनि यही अएर फाल्नुपर्ने । यसरी यो निबन्धको अन्त्य भएको छ ।

४.१८.२ विचार/उद्देश्य

यस निबन्धमा निबन्धकारले पहाडको घुमाउरो बाटो र गाडीको लामो यात्रा गर्दा बान्ता हुनु हुँदा भएको पनि दुर्गन्धित वातावरणले कसैलाई बाँकी नराखेको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । शुरुशुरुको गाडी यात्रा गर्नेहरूलाई यो गति बेहोर्नुपर्छ । बमिट गर्नेहरूका लागि सुरक्षित भोलाको व्यवस्था गाडीवालाले गर्नुपर्छ भन्ने तर्फ सन्देश दिन खोजिएको छ ।

आफ्नो बलबुताले मोटरबाटो बनाउने सामर्थ्य नेपालको छैन । विदेशीको मुख ताक्नुपर्ने र हिन्दूस्तानले सहयोग गरेर बनाएकोबाटोमा भरपर्नु परेको वाध्यताप्रति पनि व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

४.१८.३ प्रस्तुति/शैली

यो निबन्धमा यात्रा वर्णनका प्रसङ्गहरू समेटिएका छन् । यात्राका क्रममा सज्जनहरू बीच भएका भलाकुसारी रोचक र हाँस्यात्मक छन् । सबै एउटै बसका यात्री भएकाले रमाइलो वातावरणमा अगाडि बढेको समयमा जब भिमफेदीबाट उकालो चढ्न लाग्दा मै हूँ भन्ने सेठ, सज्जन, पण्डित, रसिक, बम भोले भन्ने जोगी, आइमाइले पनि हवालहवाली वमिर गरेको अवस्था ज्यादै दयनीय र दुर्गन्धित वातावरणको प्रसङ्ग यथार्थपरक ढंगले प्रस्तुत गरेका छन् ।

निबन्धलाई संवादात्मक शैलीमा अगाडि बढाइएको छ । आगन्तुक शब्दको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ । हाँस्यव्यङ्ग्यको शैलीमा निबन्ध केन्द्रित रहेको छ । यस निबन्ध साना ठुला गरी ५७ वटा अनुच्छेद र ८ वटा पेजमा समेटिएको छ ।

४.१९ 'मुटुछेड काव्य' निबन्धको विश्लेषण

४.१९.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले यस 'मुटुछेड काव्य' निबन्धमा आफ्नो एक मित्रले 'घस्यौटे हाँस्य लेखेर उत्कृष्ट साहित्यकार बनिदैन, त्यसको लागि त हृदयविदारक मुटुछेड साहित्य सिर्जना गर्नुपर्छ' भन्ने सल्लाह दिए मुताविक निबन्धकारले कठिन परिस्थितिमा हृदय विदारक कविता सिर्जना गरे जुन त्यही मित्रलाई सुनाए जसमा जीवनलीला नै समाप्त भएको घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यो निबन्ध 'प्रगति' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

यस निबन्धमा निबन्धकारले आफूले हालसम्म हाँस्यव्यङ्ग्य रचना गर्ने गरेको तर ती रचनाले एकछिन गलल्ल हँसाए पनि त्यही सकिने अवस्थाको वर्णन गरेका छन् । यस्तो रचनाले उत्कृष्ट साहित्यकार कहलिन सकिँदैन भन्ने एक मित्रवन्धुको सल्लाहलाई स्वीकारे । हुन पनि मेरा रचनामा हिमाल हाँसेको छैन, देउरालीले गीत गाएको छैन र बादल धुरधुर रोएको छैन । अब उनले मुटुछेड काव्य रचना गर्न सोचन थाले तर छिमेकको कोलाहल र

होहल्लाले मन एकाग्र नभएर रचना फुर्न सकेन । उत्कृष्ट रचना सिर्जना गर्न शान्त वातावरण चाहिन्छ, भन्ने मित्रको सल्लाह अनुसार उपयुक्त डेराको खोजी गर्दा धेरै समयको प्रतीक्षापछि डेरा फेला पारे । शुभ मुहुर्तमा सिर्जना गर्न धेरैवेर घोलिएपछि, उत्कृष्ट भावनाहरू छचल्किन के थालेका थिए, तल चोकमा बाजागाजाको चर्को आवाज आयो । गुल्ला धर्म मालेको बाजागाजासहित भगवानको प्रदक्षिणा गर्न थालेका रहेछन् । त्यसले बलिरहेको आगोमा पानी खन्याएभैं मस्तिष्कमा आएको लहर हरायो । पुनः लामो तपस्यापछि साहित्य फुर्न लागेको समयमा एक अधवैशे, स्थूलकाय, भकारी नारी भित्र पसी 'मलाई के भयो सारा शरीर दुख्छ, भूत होकी बोक्सी ! उपचार गरिदिनुपन्यो' भन्दा उनी तीन छक परे । कुनै जवाफ नफर्काएपछि ती नारीलाई शंका लाग्यो र तपाईं भुट्टन गुभाज्यू होइन ? एक महिना अगाडि यस्तै भए यहाँ आएर सन्चो भएको बताइन् । तर उनी गुभाज्यू नभएको पत्ता पाएपछि ती नारी लाजले कालो निलो हुँदै गएपछि सन्तोषको सास फेरे पुनः लामो प्रयत्नपछि लेख्न थाल्दा त्यही घरमा बस्ने एक संगीतका पारखीले मुड खराब बनाए भने अर्को घरमा रेडियोका भोगीले चौबिसै घण्टा चर्को स्वरमा रेडियो घन्काउने गरेको सुन्दा दिक्दार भए ।

एकदिन बिहान तारा लुक्न नपाउँदै भ्याल ढोका थुनी कानमा रुवा हाली काव्य साधनामा लागे । संयोगले साहित्य फुर्न थाल्यो र कविता लेख्न सफल भए । त्यस कवितालाई श्रीमतीलाई सुनाएपछि उनले निकै भावुक हुँदै आँखाबाट बरर आँशु झारिन् । अब भित्र बन्धु कहाँ गएर सुनाउन थाले चौबीस श्लोकको कविता एकैचोटी पाठ गर्न थालेको त भित्र नै निदाए भैं देखिए । उनलाई आफू अपमानित भएभैं लाग्यो । घचघच्याएको त मुटुछेड काव्यले उनको इहलीला नै समाप्त भएछ । यसरी उत्कृष्ट साहित्यले कसैको ज्यानै जान्छ भने त्यो भन्दा त ठट्ट्यौली हाँस्यव्यङ्ग्य साहित्य राम्रो भएन र भन्ने प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै निबन्धको अन्त्य गरिएको छ ।

४.१९.२ विचार/उद्देश्य

'मुटु छेड काव्य' निबन्धमा मानिसहरू हाँस्यव्यङ्ग्य साहित्यलाई एकछिनको हँसिमजामै सीमित ठान्ने, त्यसको भाव र मर्म केलाउन नसकेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । भावनात्मक साहित्य अनुरागीले हाँस्यव्यङ्ग्यलाई स्तरीय साहित्य नठान्ने गरेको तर

कल्पनामा आधारित रचनाले मानिसको मनलाई तरङ्गित र पागल बनाउने र मानिसको ज्यानै पनि लिनसक्ने यथार्थ यस निबन्धमा देखाइएको छ ।

भावनात्मक काव्य सिर्जनालाई निकै त्याग तपस्या र अनुकूल वातावरण आवश्यक पर्ने भएकोले त्यस्तो सबैले गर्न नसक्ने तर्फ व्यङ्ग्य गरिएको छ । हाँस्यव्यङ्ग्य पनि साहित्य हो यसले एकछिनको रमाइलोका साथै त्यसको तीखो व्यङ्ग्य प्रहारले मानिसले गरेका गलत प्रवृत्तिहरू सच्याउन र सजग गराउनेतर्फ सकारात्मक भूमिका खेल्ने उद्देश्य समेत यसमा देखाउन खोजिएको छ ।

४.१९.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकारले यस निबन्धमा हाँस्यव्यङ्ग्य रचनालाई साहित्य नठान्ने र भावनात्मक र कल्पनाशील साहित्यलाई मात्र उत्कृष्ट साहित्य ठान्नेहरू प्रति निकै चोटिलो प्रहार गरेका छन् । एक कविता सुन्दैमा जीवनलीला समाप्त गरेका मित्रबन्धुको घटनालाई उल्लेख गरी उनको शेखी भारेको प्रसङ्ग मर्मस्पर्शी रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस निबन्धको बीचबीचमा विभिन्न उपमा र उखान, टुक्काको प्रयोगले निबन्धलाई स्तरीय र रोचक बनाएको छ । यस निबन्धलाई ३१ अनुच्छेद र ६ पेजमा विस्तार गरिएको छ ।

४.२० 'प्रभुजी ! कवि बनाइदिनुहोस्' निबन्धको विश्लेषण

४.२०.१ विषयवस्तुको सारसङ्क्षेप

निबन्धकार केशवराज पिँडालीले 'प्रभुजी ! कवि बनाइदिनुहोस्' निबन्धमा रेडियो नेपालको स्थापनापछि यसले विभिन्न साहित्य सम्मेलनमा पाठ गरिएका कविताहरूमध्ये पहुँचको आधारमा कमसल र चर्चामा नआएका कविका कविता प्रशारण गर्ने परिपाटी बसेको यथार्थतालाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यो निबन्ध 'प्रगति' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो ।

नेपालमा रेडियो स्थापनाको पाँचै वर्षमा तीनवटा नाम परिवर्तन भए जुन प्रजातन्त्र रेडियो, नेपाल रेडियो र रेडियो नेपाल हुन् । निबन्धकारले रेडियोप्रति स्तुति गर्दै म एक प्रतिभाहीन लन्टु हूँ । केही पनि जान्दिन तर पनि मलाई कवि बन्ने रहर ज्यादै छ । विश्वका सबै रेडियो भन्दा तपाईं सर्वश्रेष्ठ हुनुहुन्छ, किनकी तपाईंका नामै धेरै छन् जसलाई तपाईंले

अगाडि ल्याउन चाहनुहुन्छ, त्यसैलाई चर्चित गराउनुहुन्छ । व्यापारीले नयाँ नयाँ नाम र लोगोबाट धन आर्जन गरेभै तपाईंले पनि नाम परिवर्तन गरेर चर्चा कमाइराख्नु भएको छ । आदिकालमा देव र दानव मिली समुन्द्र मन्थन गर्दा अमृत निस्केथ्यो । त्यस अमृतलाई लिएर दुवै पक्ष बीच निकै युद्ध चल्यो । त्यस्तै २००७ सालमा सयौं नेपाली मिली प्रजातन्त्र ल्याए त्यसपछि तिनीहरूमा कुर्सीका लागि लुछाचुडी चल्यो । श्री ३ को सट्टा तपाईं नै श्री ३ हुनुभयो । हे ! रेडियो राज तपाईंले जुन संगीत, गीत बजाउनुहुन्छ, त्यही नै सर्वश्रेष्ठ हुनेछ । तपाईंको नजरमा जसलाई तान्न मन लाग्छ त्यस कै कविता, गीत, सङ्गीतको विज्ञापन प्रसारण हुनेछ । त्यसको महत्व निकै बढ्ने भयो । तपाईंले सञ्चालन गरेका साहित्य सम्मेलनमा साहित्यकारलाई निम्ता पठाउँदा चर्चामा नआएका असाहित्यिक व्यक्तित्वहरू पर्छन् । तपाईंको नजरमा ती साहित्यिक बन्छन् । ‘कवि जन्मिन्छ बनाइन्न’ भन्ने उक्तिलाई पनि तपाईंले भूठो सावित गर्नुभयो । तपाईंले कवि बनाइदिनु हुन्छ । मैले पनि गाइनेले लेखेको कविता मेरो नाममा तयार पारेको छु, त्यसको प्रशारण रेडियोबाट गरेर मेरो नाम कविको रूपमा चर्चित गराइदिनुहोस् हे ! रेडियो सम्राट । रेडियोमा काम गर्ने आसेपासे कर्मचारीका निकटका मानिसको बोलवाला भएको छ । बुद्धिचालका गोटी अगाडि पछाडि जुन बेला जहाँ पनि सार्न सके जस्तै रेडियोले पनि योग्यता, क्षमता र प्रतिभाको खोजी सही, स्वतन्त्र र प्रतिस्पर्धाको आधारमा नगरी प्रभावको भरमा गर्ने प्रवृत्तिप्रति पनि व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

४.२०.२ विचार/उद्देश्य

‘प्रभुजी ’ कवि बनाइदिनुहोस्’ निबन्धमा जब रेडियोको स्थापना नेपालमा भयो, त्यस समयदेखि नै यसको सही प्रयोग नभई गलत तरिकाले रेडियो सञ्चालकका आसेपासेहरू, शक्तिका भरमा कार्यक्रम प्रसारण गर्छन् । अर्काको कविता चोरेर ल्याएकाहरूको कविता प्रसारण गरेर कवि बनाइदिने गर्छन् । त्यसै निबन्धमा भनिएको छ । तपाईंले ‘कवि बनाइदैन आभै जन्मिन्छ’ भन्ने उक्तिलाई भूठो सावित गरेर कवि तपाईं आफैँ बनाइदिनु हुन्छ भनी व्यङ्ग्य गरिएको छ । गीत, सङ्गीतहरू प्रसारण गर्दा त्यसको गुण र स्तरको कदर नगरी प्रसारण गर्ने, मन्त्री नेताको गुणगान गाउने भएकोले हे ! रेडियो राज, सम्राट भनेर उपमा दिइएको छ । यस्ता गलत प्रवृत्तिहरूप्रति व्यङ्ग्य गर्दै रेडियो सबैको साक्षात् हो र यसमा सही सूचना र तथ्यहरू प्रशारण हुनुपर्छ । असल र प्रतिभावान्

साहित्यकारको कदर गरी प्रतिस्पर्धाको आधारमा कविता छनौट गरी प्रसारण गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ ।

४.२०.३ प्रस्तुति/शैली

निबन्धकारले यस निबन्धमा रेडियो नेपाललाई विभिन्न शक्तिको रूपमा पुकार्दै यसको गुणगान गाउँदै यसले गरेका गलत प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गर्दै पर्दाफास गरेका छन् । कसैको गलत व्यवहारलाई सच्याउनु पर्‍यो भन्ने त्यसलाई सोभै नभनी, उसले गरेका व्यवहारको गुणगान गाएर मानमर्दन गर्दा ऊ स्वयम्ले स्वीकार गरी व्यवहार सच्याउन सक्छ भन्ने भै निबन्धकारले हे ! रेडियो राज, सम्राट, प्रभु हजुर नै सर्वश्रेष्ठ, हजुरले जसलाई अगाडि ल्याउन चाहनुहुन्छ उही नै असल कवि, साहित्यकार, संगीतकार, गीतकार बन्ने भएकोले हजुरको महिमा ठूलो छ भन्दै चोटिलो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ ।

यस निबन्धको भाषाशैली सहज, व्यङ्ग्यपूर्ण, विभिन्न उपमाको प्रयोग, पौराणिक दृष्टान्तको प्रयोगले निबन्धलाई थप रोचकता प्रदान गरेको छ । यस निबन्धलाई १३ अनुच्छेद र ५ पेजमा समेटिएको छ र यो 'खै-खै' निबन्ध सङ्ग्रहको अन्तिम निबन्ध हो ।

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार

खै खै निबन्ध सग्रहका आधारमा निबन्धकार केशवराज पिंडालीका प्रवृत्तिगत मूल्यांकन नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा केशवराज पिंडाली १९९६ मा बालपन कविता लेखेर उदायतापनि उनको प्रसिद्धि निबन्ध र उपन्यासमा नै रहयो । राणाशासनको अन्त्यपछि कला चिन्ने को निबन्ध लेखन शुरुगरे गरेपछि हास्यव्यंग्यकार निबन्धको रूपमा देखा परे । उनले व्यङ्ग्य लेख्ने प्रेरणा शम्भू प्रसाद ढुंगेलबाट पाए भने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लेखनाथ पौड्याल, इश्वर बरालबाट पाएका थिए । खै खै निबन्ध संग्रह २०१७ सालमा प्रकाशित भएको पहिलो निबन्ध संग्रह हो । यसमा २०वटा निबन्धहरू संकलित छन् । यिनै निबन्धकृतिमा पढ्ने वैशिष्ट्यका आधारमा निबन्धकार केशवराज पिंडालीको प्रवृत्तिगत मूल्यांकन गर्दा निम्नानुसार गर्न सकिन्छ,

५.१ विषयवस्तुगत विविधताका निबन्धकार

निबन्धकार केशवराज पिंडालीले निबन्ध लेखनमा विविध विषय समेटेका छन् । समाजमा घटेका अन्याय, अत्याचार, बिकृति, विसंगतिहरूलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । विशेषता उनका निबन्धमा राणाशासनले गरेको थिचो, मिचो, दमन, अत्याचार र त्यसले समाजमा पारेको प्रभाव बारेमा लेखेका छन् । त्यस्तै राणाशासनको अन्त्यपछि आमनिर्वाचन नहुँदासम्मको अवस्थाको नेपालको राजनैतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचार, नातावाद-कृपावाद, कुर्सीको मोह, लुछालुछीको प्रति तीखो व्यंग्य प्रहार गरेका छन् ।

उनका निबन्धमा यात्रा वर्णन, चिन्तनको रूपमा शूरवीरहरूको नरक यात्रा रहेको छ । नारी स्वतन्त्रताको प्रतीकको रूपमा अधुनिक पत्नी निबन्ध रहेको छ । नेपालको विकास प्रति व्यंग्य गर्न यो हो चन्द्रज्योति, बागबजारकोबाटो निबन्ध उल्लेख गरेका छन् । नेपाली साहित्यकारको पिडा व्यथा, गरिबीपन, आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि रचना बेच्नु पर्ने बाध्यता जस्ता विषयवस्तु, नलेखेको कथा, मुटुछेड काव्य, प्रभुजी कवि बनाइदिनुहोस, निबन्ध मार्फत मार्मिक ढंगले प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालको इतिहासलाई समेट्ने क्रममा टुडिखेलको आत्मकथा, सालिक बोल्यो निबन्ध मार्फत राणाशासनको बेला गरिएको अन्याय, अत्याचार र सहिदको सम्मान नगरेर राणाहरूको बोलबाला रहेको, प्रजातन्त्रको स्थापना

पश्चात पनि प्रजातान्त्रिक सरकारले सहिदको उचित सम्मान गर्न नसकेको प्रति व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ ।

उनका निबन्धमा राष्ट्रप्रेम, प्रकृति प्रेम, पनि रहेको छ जसको लागि दौरासुरुवाल र टुडिखेलको आत्मकथा निबन्धमा उल्लेख गरिएको छन् ।

यसरी निबन्धकार केशवराज पिंडालीका निबन्धमा विविध विषयवस्तुहरू यर्थाथपरक र व्यंग्यपूर्ण शैलीमा समाज, देशमा विकृतिपूर्ण कथा, व्यथा, अन्याय, अत्याचार, राजनैतिक खिचातानी, शासकवर्गले गरेको अन्याय, सहिदको अपमान, राष्ट्रको विकासमा ध्यान नदिएर व्यक्तिगत स्वार्थ,देशको टुकुटी व्यक्तिगत स्वार्थको लागि ब्रहनलूट गरेका प्रसंगहरू निबन्धमा समेटिएका छन् ।

५.२ हास्यव्यङ्ग्यकारका रूपमा निबन्धकार

केशवराज पिंडालीले नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध लेखनमा प्रथम स्थान अगोटन सफल भएका छन् । उनका हरेक निबन्ध व्यङ्ग्यपूर्ण छन् । उनले आफ्नो मुटुछेड काव्य निबन्धमा आफ्नो मित्रले ठट्ट्यौली खालका निबन्धमा त एकछिन हाँसोमा उडायो सकियो । यस्तो साहित्यले असल र उत्कृष्ट साहित्यकार बन्न सकिदैन । त्यसको लागि त काव्यको सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने भनाई अनुरूप मुटुछेड काव्य लेखेको र सो कविता सुनाउँदा मित्रको होसै उडेको उल्लेख गरेका छन् । यसमा निबन्धकारले पागल बनाउने साहित्य सिर्जना गर्नुभन्दा एकछिनको बसाईमा हाँसो गरी समाजका विकृतिप्रति व्यङ्ग्य दिएर सुधारको कामना गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

उनका निबन्धमा राजनीति,शासक, ठुलाबडा, समाजप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । खै खै निबन्धमा समाजमा रहेको कुलत, कुसंस्कार, महँगी, भ्रष्टाचार आदिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । प्रजातन्त्र खोजसंघमार्फत राणाशासनको अन्त्यपछि नेता र मन्त्री बन्ने चलेको दौडधुपप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । खै खै निबन्ध संग्रहमा उल्लेखित २० वटै निबन्धमा हास्यव्यङ्ग्यले भरिपूर्ण छन् । कुनै निबन्धले समाजलाई छोएका छन् । कुनैले साहित्यकारलाई, कुनैले राजनीति र शासक वर्गलाई,कुनैले विकासको गतिलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । उनले नै नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । उनीपछि अरुले त्यसको विकासमा थप टेवा पुऱ्याएका छन् ।

५.३ मौलिक तथा भर्रा नेपाली भाषाका निबन्धकार

निबन्धलाई रोचक हास्य र व्यङ्ग्यपूर्ण बनाउन भाषाशैलीकै विशेषता रहन्छ । सोभो औलाले घ्यू आउंदैन भनेभै निबन्धमा भर्रो र खस्रो भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् जसले पाठकलाई मनोरञ्जन प्रदान गरेका छन् । प्रसङ्ग र विषयवस्तु अनुसार राजखानदानीको भाषा पनि प्रयोग भएको छ । निबन्धमा विभिन्न उदाहरण, उपमा, उखानटुक्काको प्रयाग पनि भएको छ । संवादात्मकशैली पनि निबन्धमा पाइन्छ । आत्मपरक, विश्लेषणात्मक शैलीले पनि निबन्धलाई छोएको छ । औपचारिक भन्दा अनौपचारिक रूपमा प्रयोग गरिएका तत्कालीन नेपाली समाज र जनजिब्रोले बोलेका भाषालाई समेटेर निबन्ध लेखेका छन् । जसले यथार्थ रूपमा समाजको चित्रण गर्न सफलता मिलेको छ ।

५.४ निष्कर्ष

प्रस्तुत सोधपत्र पाँच परिच्छेदमा विभाजित छ । यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको प्रयोजन, समस्या, उद्देश्य, पूर्वकार्यको विवरण, औचित्य, विधि र रूपरेखाको परिचय उल्लेख गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा खै खै निबन्ध संग्रहका लेखक केशव राज पिडालीको संक्षिप्त जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । यस अर्न्तगत निबन्धकार पिडालीको जन्म र पारिवारिक स्थिति, शिक्षा दीक्षा, पेशा, प्रेरणा र प्रभाव, सम्मान र तथा पुरस्कार, प्रकाशित कृतिहरू पिडालीको रचना धर्मिताको चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूपको उल्लेख गरिएको छ । जसमा निबन्धको पचिय व्युत्पत्तिगत अर्थ, निबन्धका बारेमा विभिन्न समीक्षकका परिभाषा, निबन्धका आधारभूत तत्व र नेपाली निबन्धको विकासक्रमको चर्चा यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा खै खै निबन्ध सङ्ग्रहका कृतिपरक विवेचना गरिएको छ । यही नै यस निबन्ध संग्रहको महत्वपूर्ण परिच्छेद हो । यस परिच्छेदमा निबन्धका आधारभूत तत्वका आधारमा खै खै निबन्ध संग्रहको कृतिपरक विवेचना गरिएको छ । संग्रहमा यस निबन्ध संग्रहको अध्ययन पछि बुँदागत रूपमा निम्न निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ

१. खै खै निबन्धका लेखक केशवराज पिडाली हुन् ।

२. यो निबन्ध संग्रह पहिलो पटक वि.सं.२०१७ सालमा साभा प्रकाशनवाट प्रकाशित भएको हो ।
३. यस निबन्ध संग्रहमा निबन्धकार पिंडालीका २०वटा निबन्धहरू संकलित छन् ।
४. प्रस्तुत निबन्ध संग्रह जम्मा जम्मी १२९ पृष्ठमा संरचित छ ।
५. यस निबन्ध संग्रहको शीर्षक यसै कृतिको पहिलो निबन्ध खै खै सँग सम्बन्धित छ ।
६. यस निबन्ध संग्रह भित्र समाज, संस्कृति, राजनीति, साहित्य, कला, प्रकृति, यौन, मानसिक पीडा, मानवीय संवेग, इतिहास आदि कुराहरूलाई विषयवस्तुको श्रोत बनाइएको छ ।
७. हाँस्यव्यङ्ग्य तरिकाले समाज, राष्ट्र, शासकवर्गको अन्याय, अत्याचारको भण्डाफोर गरिएको छ ।
८. यथार्थवाद, विसंगतिवाद, अस्तित्ववाद र मार्क्सवादी दर्शन र सिद्धान्तका सङ्क्षेपतामा विषयवस्तुको प्रस्तुति गरिएको छ ।
९. आत्मपरक, यात्रावर्णन, संवादात्मक रचना शैलीको प्रयोग गरिएको छ ।
१०. वैचारिक, तार्किक, प्रतिकात्मक, व्यङ्ग्यपूर्ण भाषाशैलीगत विशेषता यस संग्रहमा रहेका छन् ।
११. निबन्धको शीर्षक, विषयवस्तु, विचार, भाषाशैली, प्रयोगशीलता, निबन्ध संग्रहको विशेषता हो ।

;Gbe{u|Gy;"rL

(क) सन्दर्भपुस्तकसूचि

उपाध्याय, केशवप्रसाद, **साहित्यप्रकाश**, पाँचौ सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४९ ।

थापा हिमांशु, **साहित्य परिचय**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३६ ।

दाहाल, मोहनप्रसाद, **आधुनिक नेपाली उपन्यास**, दार्जिलिङ : ग्रन्थकार सहकारी समिति, सन् १९९३ ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, **साहित्यको रूपरेखा**, दोस्रो सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५९ ।

पराजुली ठाकुरप्रसाद, **नेपाली साहित्यको परिक्रमा**, काठमाडौं : नेपाली विद्या प्रकाशन ।

पिँडाली, केशवराज, **बाँच्ने एउटा जिन्दगी**, पाँचौ सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६२ ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.) **बृहत् नेपाली शब्दकोश**, काठमाडौं : नेराप्रप्र, २०४० ।

पोखरेल, भानुभक्त, **सिद्धान्त र साहित्य**, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार, २०४० ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र, **नेपाली उपन्यास परम्परा र पृष्ठभूमि**, दार्जिलिङ : दीपा प्रकाशन, २०४० ।

बराल, ईश्वर (सम्पा.) **झ्यालबाट**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०२८ ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५६ ।

भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (अनु.) **भरतमुनिको नाट्यशास्त्र**, काठमाडौं : नेराप्रप्र, २०३९ ।

राई, इन्द्रबहादुर, **नेपाली उपन्यासका आधारहरू**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५२ ।

वर्मा, धीरेन्द्र तथा अन्य (सम्पा.) **हिन्दी साहित्यकोश, भाग-१**, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, २०२० ।

शर्मा गोपिकृष्ण, रामप्रसाद दाहाल, **एक भाषा अनेक साहित्य**, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज, **शैली विज्ञान**, काठमाडौं : नेराप्रप्र, २०४८ ।

....., **शोधविधि**, दोस्रो सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५५ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, **पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त**, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६१ ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार, **पूर्वीय एवम् पाश्चात्य समालोचना : प्रमुख वाद र प्रणाली**, तेस्रो सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५६ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास**, काठमाडौं ।

सुवेदी, राजेन्द्र, **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन, २०५३ ।

त्रिपाठी, वासुदेव, **पाश्चात्य साहित्यको सैद्धान्तिक परम्परा**, दोस्रो सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३६ ।

